

[Erdélyi Magyar Adatbank]

Tango, -ere: a secretarius érintése
Mentalitástörténeti megjegyzések
a kora újkori familiáris viszony értelmezéséhez.
Előtanulmány

Bevezető

Jelen előtanulmány egyetlen kérdéskör egyelőre vázlatos bemutatására vállalkozik. Kérdésfelvetésem a familiáris viszony sajátosságaira összpontosít, nevezetesen arra, ahogy a középkori feudalizmust mint előzményt – egyetértve Marc Bloch elképzelésével¹ – mentalitásként alkalmazva a kora újkorban különböző hatalmi, társadalmi, politikai, sőt szellemi jelentőséggel bíró emberek függőségi viszonyainak kialakítására használja. Továbbá az foglalkoztat, hogy ez a függőségi viszony miként működik, hogyan sajátítható el, és miként nyer kifejezést, illetve reprezentálódik a gesztusok, különösen a testi, nem (homo)szexuális eredetű és intencionáltságú érintések szintjén.

A téma jelentősége abból (is) fakad, hogy a magyar tudományosságban (főként irodalom- és történetírás, kevésbé néprajz) mentalitástörténeti argumentumok nem igazán hangzottak el akkor, amikor a kora újkori Magyarország vagy Erdély társadalmi, politikai berendezkedettségének sajátosságait értékelték. Így hát előtanulmányom valamiképpen az uniformizá-

ló-sematizáló, deskriptív méltatásokkal ellentétben a francia mentalitástörténet módszertani tanulságaira² és ilyen tárgyú előzményeire³ hagyatkozva, azt kísérli meg, hogy a familiáris viszony egyetlen szintjén (magántitkár, a *secretarius* és az Úr kapcsolata), a gesztusok, az intimitás, a testhasználat/testtechnikák⁴ mint reprezentációk mentalitásokra visszavezethető háttereit mutassa be, ezáltal teremtve meg a kapcsolatot a társadalmi berendezkedés, cselekedet/gesztus, mentalitás/kulturális minta hármásában.

E kérdésselvetés, illetve a vizsgálat komoly jelentőséggel bírnak, hozzásegítenek a kora újkori ember túlélési stratégiáinak jobb megértéséhez, ugyanis Cserei Mihály, akárcsak kortársai, az átlagosnál jobb anyagi helyzet, főnemesi privilégiumok és külföldi peregrinatio hiányában azt választotta, hogy előbb Teleki Mihály, majd a katolikus Apor István főnemesek szolgálatába állva, tehát familiáris függőség révén boldoguljon. A Telekinél töltött két esztendőről (1686–1688) csak a *História* referál, az Apor István szolgálatában eltöltött időről (1692–1697/98) nemcsak fő műve, hanem kalendáriumi följegyzései is tanúskodnak. Ennek ellenére nehezen ítélné meg e főurakkal való kapcsolata, hiszen Teleki a *História* egyértelműen negatív főhőse, Apor, aki ráadásul rokona is,⁵ úgyszintén nem jelenik meg feltétlen pozitív szereplőként. Cserei elfogultságát azonban két dolog is bizonyítja: Teleki esetében például az árnyékszéknek az inasokkal történő kiürítetté-

sét mint személyes kegyetlenkedést ábrázolja, holott – mint tudjuk – más főurak is ezt cselekedték, sőt olyan is akadt a szolgák között, akit ez egyáltalán nem zavart.⁶ Apor esetében viszont feltűnő, hogy az 1704-ben bekövetkezett halála után íródott (1709) *Históriában* készül csak róla negatív portré, míg a szolgálat alatt vezetett kalendáriumi bejegyzések egyáltalán nem ezt a képet sugallják, sőt egy olyan kapcsolatot rajzolnak meg, amelyek a bizalmassági viszonyt kellő anyagi juttatással is egybekapcsolják. Csereinek vélhetőleg két nagy gondja volt a katolikus Aporral: egyik az, hogy szerette volna, ha Cserei katolizál⁷ – mi sem állt tőle távolabb, különösen, hogy gyerekkorában volt egy szerencsétlen eltévelyedése –, illetve az, hogy semmi titkári fizetést nem biztosított neki. Mivel a *tények* szintjén ellentmondásos és zavaros ez a kép, ezért találok indokoltnak a mentalitástörténeti megközelítést, amely a gesztusok, történések mögött létező, azokat vélhetően artikuláló, meghatározó közösségi tudásra, mentalitásra kérdez rá. Ha sikerül megérteni és átlátni a közösségi reprezentációk (*representations collectives*) szövedékét, vélhetően megtalálnánk azt az alapvető és primér kontextust, amely a látszólag távol eső gesztusokat (árnyékszék ürítése, a főúr szájába való benyúlás) nemcsak értelmezné, hanem közös rendszerezési és interpretációs alapra helyezné. A *secretarius* és *úr* familiáris viszonyának az emlékiratokban fellelhető példáit válogattam össze, nyilván a fennmaradt források korlátai között,

ám reményeim szerint ez a korpusz lehetővé teszi e függőségi helyzet (*patronus–kliens*) mentalitások alapján működő természetének tanulmányozását. Marc Bloch a királyi érintés (*le puissance royale*) mint gesztus és reprezentáció mögött mutatta fel a háttérként és primér kontextusként működő középkori hiedelemrendszert, nekem a céлом az érintések mögött az intimitás, magatartásminták, *szolgálat-* és *hűségképzetek* mentalitásfüggő alakzatait desifrizálni. Ennek véghezviteléhez azonban elengedhetetlen egy olyan elméleti kitekintés és összegzés, mely értelmezői diskurzusom koncepcionális reflektáltságát is illusztrálná, illetve felmentene olyan látszólag idetartozó kérdések megválaszolásától, amelyek nem képezhetik jelen írásom tárgyát.

I. Test(,)elmélet és módszer

Az emberi test működésének és *használatának*⁸ legegységesebb eredménye a viselkedésmód. A közösségek eltérő vagy éppenséggel azonos viselkedésmódja viszont a cselekvés kulturális és társadalmi meghatározottságát illusztrálja, és lehetővé teszi a *civilizáció* vagy *civilizáltság*, sőt *civilizálatlanság* fogalmak használatát. Mindez történeti perspektívában azt feltételezi, hogy ha például a középkori ember magatartásmódját (gesztusok, testtechnikák, non-verbális jelek, beszédmód, sőt írásmód) igyekszünk megérteni, *szociogenetikus* és

[Erdélyi Magyar Adatbank]

pszichogenetikus vizsgálatot⁹ kell végeznünk, ugyanis Elias Norbert szerint az emberi viselkedésmód egy civilizációs folyamat eredménye.¹⁰ Az állam, a társadalmi forma genézise elválaszthatatlanul összefügg az individuum magatartásbeli evolúciójával és megnyilvánulásaival. Elias elmélete szerint a civilizációs folyamat, az individuum *affektusháztartását* a *racionalizálódáson* keresztül úgy alakítja, hogy a *szégyen és feszélyezettség* érzéseiken keresztül egyfajta kontrollt gyakorol az individuumra, amely valójában a lelki funkciók megoszlását, illetve az ösztön-én és felettes én elválasztódásában nyilvánul meg.¹¹ Ez a nagyhatású elmélet, mely egyáltalán nem esik távol a mentáltörténettől, tehát ebben a racionalizálódásban mint a civilizációs folyamat megvalósulásában látja a magyarázatot arra a kettős – magatartás- és viselkedésbeli, illetve társadalmi berendezkedésbeli – váltásra, amely a középkori udvari, lovagi és végső soron feudális társadalmat megkülönbözteti az egyre inkább polgárosodó, felekezetiileg megosztott, a kapitalizmus útjára lépő kora újkori Nyugattól.

Elias könyve teljes joggal érdemli meg azt a figyelmet, amit a szakma szentel neki. Azonban az sem vitatható el, hogy applikálhatóságát illetően jogosan fogalmazhatunk meg fenntartásokat. Elias elsősorban német, francia, angol, olasz viszonyokban gondolkodik, forrásai is innen származnak. Nagy kérdés, hogy ilyen forrásbázisra építve egész Európára érvényes kijelentéseket lehet-e tenni, vagy ha igen, gondolkodás nél-

kül elfogadhatóak-e. Többen vélekednek úgy, hogy az Elias ajánlotta modell egyszerűsítő és uniformizáló.¹² Kérdésfelvetésem vonatkozásában is Elias elsősorban módszertani novumainál fogva inspiráló, mintsem konklúzióim eredményeit illetően. Minden okom megvan rá ezt így gondolni, hiszen az általa választott XVI–XVIII. századi példák egy olyan sajátos történelmi, társadalmi, politikai és gazdasági helyzetű Magyarországra és főként Erdélyre vonatkoznak, amely teljesen inkompatibilis¹³ Elias Nyugat-Európájával.

A *test* fogalmára és képzetére szűkítve elméleti szemlénket, ezúttal is lenyűgöző az a nagy társadalomtudományos érdeklődés, amely a testnek nemcsak (kultúr)történetét,¹⁴ hanem antropológiáját,¹⁵ szimbolikáját, sőt szociológiáját hivatott értelmezni. Bár mindezek igen értékes meglátásokat fogalmaznak meg, kérdésfelvetésem céljaiból eredendően ezeket sokkal inkább érintőlegesen, per tangentem integrálhatom fejtegetéseimbe, másként szétvetné jelen előtanulmány szemléleti és tartalmi kereteit egyaránt.

Alapvetően ugyanez a sokirányú érdeklődés regisztrálható a *gesztusok* kutatásának, tanulmányozásának szemléjekor is. Elias mellett a már említett Marcell Maus testtechnikákról szóló elképzelése egyik leggyakrabban hivatkozott elméleti forrás és kiindulópont. A kérdésfelvetésem szempontjából adódó egyik releváns konklúzió az, hogy Burke¹⁶ és

Muchembled¹⁷ is, noha Eliasra hagyatkoznak, arra figyelmeztetnek, hogy a gesztusok egy állandóan átalakuló kulturális repertoárba rendeződnek, aminek következménye, hogy adott korszak gesztusait félreértjük mindaddig, amíg ezt a repertoárt nem körvonalazzuk. Továbbá mindketten hangsúlyozzák a gesztusok és rítusok összefüggéseit, illetve szimbolikus jelentőségét. Egy másik számomra hasznosítható konklúzió az, miszerint a gesztusok – Keith Thomas állítása szerint¹⁸ – a mentalitások közvetítői, illetve ezek nyerneik kifejezést bennük. Ez pedig a bevezetőben említett első és számomra legfontosabb módszertani mintához vezet el, Bloch művéhez, aki a gyógyító érintés mögött a középkori mentalitás működését mutatta meg. Az érintő és érintett viszonya nemcsak fizikai kapcsolat, kitüntető királyi kegy, hanem a személyes ambíciók (*les ambitions individuelle*) és közösségi reprezentációk, sőt ártatlan tévedések (*erreur collective, erreur inoffensive*) olyan sajátos összekapcsolódása, amely nemcsak a rítust teszi lehetővé, hanem a rítus által a királyi szentség (*sanctité royale*), illetve szent és csodálatos királyság koncepciójának (*la conception de la royauté sacrée et merveilleuse*) megdönthetetlen bizonyítéka a középkori ember szemében. Az érintés, a gesztus elválaszthatatlan a hiedelemtől, a hiedelem pedig évszázadokat túlélő mentalitást is jelent, amely újra és újra létrehozza a gesztust.¹⁹

Módszertani szempontból találok megindoklandónak példáim összeválogatását. A for-

rások, különösen ezek hiánya, mindig meghatározza sajnós a példa és illusztrációs korpusz mennyiségét és minőségét. Gondolatmenetem bemutatásához XVI–XVIII. századi elbeszélő forrásokra kellett hagyatkoznom, azok közül is olyanokra, amelyek említenek általában olyan eseteket, történeéseket, amelyek a familiáris viszonyra vonatkoznak. Tudatában vagyok annak, hogy a *reprezentativitás* szempontja esetleg vitatható lehet némely forrásomat illetően, ám kérdés az is, hogy mit jelent a reprezentativitás. Az olasz *microstoria* tanítására hagyatkozva állítom, hogy forrásaim *eccezionalmente normale*, vagyis rendhagyó normális esetek, amelyek reményeim szerint nemcsak reprezentatívoknak, hanem kellőképpen használható és bizonyító erejűeknek bizonyulnak.

II. Érintéses (v)iszonyok

A következő két történet főhőse Komáromi János. Az első történetet, a talán szemtanú²⁰ Cserei Mihály, a második történetet pedig ő maga örökítette meg az utókor számára naplójában. Komáromi igen érdekes figurája a XVII. századnak, életéről keveset tudunk. Előbb Teleki Mihály szolgálatába állt mint *secretarius*, majd a zernyesti csata után Thököly Imre titkára lesz, sőt elkíséri őt törökországi száműzetésébe is, ahol a fejedelem, sőt felesége Zrínyi Ilona halálos ágya mellett is ott van hűségesen. Rákóczi fellépését követően hazatér, őt is szol-

[Erdélyi Magyar Adatbank]

gálja egy darabig, majd visszavonul, és magánbirtokán hal meg. Törökországi tatózkodása alatt naplót is ír, sőt kálvinista létére 1699-ben Hieronimus Drexel jezsuita író *Gymnasium Patientiae* művét is lefordítja magyarra.²¹

Térjünk vissza 1690. augusztus 22-re, a zernyesti csata másnapjára, mikor a győztes tábor (Thököly kurucjai és török, román, tatár szövetségesei) a holttestek fosztogatásába kezd. A csatát túlélő Cserei elbeszélésében ez így hangzik:

*„És mikor más nap a több holttesteket fosztogatnák, már vala hire hogy Teleki Mihály elesett, Tököly kiküldé **Komáromi Jánost** (ki Teleki **secretariussa** lévén, ott a harczon esett rabságban) maga embereivel, hogy keressék meg a testét; sokáig meg nem ismerék az orczáján levő rút sebek miatt, hanem mivel a süly miatt a fogai mind kihullottak vala, **a szájában benyúlván s fogait nem érezvén**, ugy tudák meg hogy Teleki Mihály teste. Tökölyi maga ingét, lábravalóját adatván a holtestre, és közönséges koporsót csináltatván, elküldé feleségének Görgényben.”²²*

A következő történet időpontja 1703. február 12–13., helyszíne Törökország, ezúttal főhősünk (Komáromi) maga meséli el Zrínyi Ilona szenvedésének halállal végződő történetét. Komáromi mindvégig mellette volt, és testi szenvedésein is enyhített néha: *„...Én szegénynek az ágya előtt ülén, szemeit reám vetvén, **kezét a nyakamra tévén**, és fületem épen szájához húzta (nem szólhatván nagyon, mert az*

[Erdélyi Magyar Adatbank]

*phlegmát az torkából ki nem köphette, annyira hogy be kellett az ujjaimat gyakorta dugnom a szájába s úgy segétevén az ujjaimmal felhúzni a torkából), s az mint igen lassan szólhatott mondá: követem az édes uramat, ha mit vétettem ő kegyelmének, én ő kegyelméhez igaz voltam. (...) Azután harmadnap tőlem is nevezetesen elbúcsúzóék, **fejemet magához ölelte, megcsókolván mind a két orczámat**, mondá, az én Istenem áldja meg kegyelmedet én hozzám való jó voltaért, **igaz hűséget s szolgálatjait** én kegyelmednek az életben meg nem jutalmazhattam, hanem jutalmazza meg az Isten...”²³*

III. (Re)kontextualizációk

Fontos észrevenni, hogy az érintések, mindenképpen azzal mutatnak összefüggést, hogy Teleki, Zrínyi Ilona milyen függőségi viszonyban vannak Komáromival. Mindkettejük számára belső, bizalmi ember, aki *extrém* helyzetekben (pl. halál, haldoklás) tanúja és részese lehet egyfajta testi kitérültségnek, közelségnek. A familiárisi viszony, úgy tűnik, a nemiség határait és különbségeit is felülírja, így válik Komáromi gesztusa megengedetté, mindenféle szexuális intencionáltságtól mentessé. (Komáromi olyanfajta testközelségbe kerül, ami testi behatolást (*penetratio*) is maga után von, ennek ellenére, gesztusa nem kelt felháborodást, hiszen Zrínyi Ilonában, akárcsak Thökölyben *urát látja, akinek hűséggel szolgál.*)

[Erdélyi Magyar Adatbank]

Az átfedések – ugyanabban a minőségben (*secrarius*) elkövetett érintés, melynek ráadásul természete és jellege is hasonló (*penetratio*), illetve az elszenvedők mindkét esetben az érintést végző személy felettesei (*urai*) – arra engednek következtetni, hogy a *familiáris viszony* eleve megenged egyfajta *bizalmasságot*, amely vélhetőleg ilyenfajta gesztusokat is tartalmaz, különösen ha egy – újabb átfedés – *extrém* helyzethez kapcsolódik. Ahhoz, hogy ennek a bizalmasságnak a természetét, eredetét és funkcióit megérthessük, fontos áttekinteni a magyar familiáris viszony és udvari *szolgálat*, illetve *udvariság*, *udvarlás* sajátosságait.

III.1. Familiaritás és udvarlás

A kora újkori magyar kultúrában nem megy végbe sem a polgári réteg, sem egy sajátos polgári életmód és implicit módon világszemlélet kialakulása, sőt ellentétben az abszolutisztikus, centralizálódó nyugat-európai államokkal, valamiképpen a középkori feudalizmusra emlékeztető állapot áll be. A három részre szakadt ország mindhárom területe sajátos adminisztrációs egységként működik, sem politikai akarat, sem katonai hatalom több mint 150 évig nem bírja újraegyesíteni őket. Ilyen körülmények közt erős centralizált államról nem beszélhetünk, elsősorban mert a területi egység nem kivitelezhető a karlócai békéig (1699), de a relatív szabadságnak örvendő országrészben is (Erdély) Bethlen Gábor, sőt Apafi sajátosan ér-

telmezett abszolutizmusa közepette,²⁴ vagy ellenére is a főúri hatalom megerősödik. A guberniummá alakulás, amennyiben a Diploma Leopoldinum (1690) megjelenésétől számítjuk, egy feudális viszonyokra berendeződött állam képét rajzolja meg, ahol néhány vezető erdélyi arisztokrata család (Bánffyak, Bethlenek stb.) nemcsak a hatalmon osztoznak, hanem ehhez méltó udvart is tartanak maguk körül.

Az udvar nem más mint a *dominus* személyéhez kötődő intézmény,²⁵ következésképp az *urat* népes szolgálati személyzet veszi körül, akik nemcsak a közéletben, hanem magánéletében is rendelkezésére állnak. Ez a fajta berendezkedés mint főúri életvitel, különösen itt Erdélyben és Magyarországon még a XVII. század végén is a középkori feudalizmust idézi. Többek közt azért is, mert az udvartartás mellett megőrződik és továbbra is érvényes az a függőségi viszony, amely a *patrónust kliensével* köti egybe, és ami nem más, mint a középkori Európában működő hűbéri rendszernek a továbbvitele. Ennek a középkori hagyományokon szerveződő kora újkori rendszernek a sajátos magyar változata a *familiaritás*.²⁶ A familiáris viszony leggyakrabban a következő formában ölt testet: a középnyemes vagy kismemes egy főnyemes (*patrónus*) szolgálatába áll, akinek így *kliensévé* válik, a kora újkori magyar szóhasználatban *főember szolga*, latinul pedig *servitor*, és hűséges szolgálata fejében az *úr* segítségére, jutalmára számíthat. „A magyar familiárisok és a nyugat-európai kliensek számára a szolgálat-

vállalásukból fakadó előnyök közül a legnyilvánvalóbbak az anyagiak voltak, amelyek a rendszeres fizetésben és az esetleges más juttatásokban, főként az örök vagy zálogjogon kapott földadományokban nyilvánultak meg. Ezenfelül azonban a familiárisok különféle személyes ügyekben oltalmat és pártfogást, karrierjükben pedig előremenetelt remélhettek uruktól.”²⁷ Az udvar működését biztosító jelentős számú szolgatársadalom bonyolult hierarchiát mutat,²⁸ ami bizonyos mértékben a familiárisok szintjén²⁹ is kimutatható. A familiárisok csoportján belül a számunkra releváns szerepkör a titkári, azaz a *secretáriusi* beosztás. Nem is annyira a királyi, fejedelmi, főúri kancelláriát vezető titkári szerep, hanem a magántitkári beosztás³⁰ képezi vizsgálatunk tárgyát. „A titkári beosztás a legbizalmasabb és magas iskolai képzettséget igénylő familiáris feladat volt, ezért a titkárok általában a jobban fizetett, rangosabb familiárisok közé tartoztak.”³¹ Továbbá sajátos munkakörük gyakori utazásokat, sőt diplomáciai megbízatásokat implicáltak. A titkári munkakör és szerep elsősorban írástudói feladatok (magyar, latin, esetleg német vagy török nyelvismeretet feltételezett) elvégzését jelentette, így nem annyira a középkorhoz, hanem sokkal inkább az újkorhoz köthető³² e familiáris tisztség megjelenése³³ és elterjedése.³⁴ Ebben a kontextusban válik igazán érthetővé az *udvarlás* fogalom napjainkra már jócskán átalakult jelentése, az *állandó és hűséges szolgálat*

nak annak a módjára utal, amelyet a familiárisnak az udvari társadalomban való beosztása megkövetelt.³⁵ Ez az *udvarlás*, főként ha éveken keresztül, tehát többnyire állandó jelleggel tartott, valóban egy *bizalmi, bizalmassági viszonyt* is létrehozott a patrónus–kliens függőségi viszonyon belül. Márpedig a *szolgálat* évei gyakran elhúzódtak, hiszen az udvar (élet)iskolának³⁶ is bizonyult, természetesen nem helyettesíthette a peregrinációt, ám meglátásom szerint lehetővé tette a feudális életvitel elsajátítását, társadalmi kapcsolatok kiépítését, látványos karrierrek beindítását. Kemény János visszatekintve életére jellemző módon nem fogja fel túlságosan tragikusan tanulmányainak megszakadását és a peregrinatio kimaradását életéből, sőt láthatólag többet ad az élet iskolájában tanultakra: „*úgy is vagyok, hogy noha az fundamentumot vettem ugyan fel az scholában, de azután való experienciákból tanultam többet.*”³⁷ Ugyanakkor azt sem hallgathatjuk el, hogy ezekben az udvari *scholákban*, ahol Kemény János szerint is az élethez oly hasznos *experienciát* lehetett elsajátítani, kemény túlélési harc dúlt, a rétegzett, hierarchizált szolgatársadalom, sőt maguk a familiárisok ugyanazon a díjért versengtek: a *patrónus* kegyének olyanfajta teljes megnyeréséért, amely a legjobb és legfőbb juttatást jelenthette számunkra. Mindenki mindenki ellen: ahol a legerősebb, a legokosabb, a leginspiráltabb győz,³⁸ néha nem is tradicionális fegyverekkel és nem

is egy feltétlen versenyszellem jegyében. Kemény János inassága azzal kezdődött, hogy szolgatársai, de hát valójában vetélytársai kirabolták, ruháit ellopták.³⁹ Cserei Mihály pedig a konyhai szolgáltók *latorságára* panaszkodik, akik a belső szolgáknak azzal kedveskedtek, hogy ivóvizüket megsózták.⁴⁰

Mégis, aki sikeresen vette az akadályokat, minden helyzetben és időben az optimális megoldást hozta szavak, gesztusok, cselekedetek szintjén, szép sikerre számíthatott.⁴¹ Továbbá azáltal, hogy a familiáris urát gyakran a csatatértől háló- és titkos tárgyalószobájáig elkísérte, sőt beavatottként nemcsak tanúja, hanem ismerője és tudója volt rengeteg személyes vonatkozású dolognak, azt bizonyítja, hogy az *udvarlás* egy idő után kölcsönös bizalmat, bizalmasságot is implicált mindkét részről. Ennek az *udvarlásból*, illetve a familiáris viszonyból fakadó bizalomnak és bizalmasságnak a jobb megértése végett következzenek olyan példák, amelyeket az intimitás három megjelenési formája köré csoportosíthatunk: a testi-életteni, lelki-kegyes-ségi, illetve politikai-anyagi intimitás változatai.

III. 2. Férfiügyek(?!)

Értelmezésem közvetlen tárgyát képező két fő forrásban, Cserei Mihály *Históriájában*, illetve Komáromi János *Diáriumában* a testi érintéseknek két olyan esetével szembesülünk, amelyek kiszakítva kontextusukból, elsősorban a gesztusokat lehetővé tevő mentalitások szö-

vedékéből, látszólag meglepőek és szokatlanok. Abból a felismerésből kiindulva, hogy utólagosan visszaprojektált intimitás- és testhatárképzetek modellje felől semmit nem érthetünk ezekből, eredményesnek ígérkezhet egy olyan rekontextualizáció, amely az érintés-mentalitás összefüggésében szimultán szemléli és értelmezi a gesztusokat. Természetesen nem feltételezem azt, hogy helyreállíthatnám azt a gesztusrepertoárt, ami egy XVII. századi ember rendelkezésére állhatott, kísérletem csupán arra szorítkozik, hogy a fellehető források kontextusán belül helyet és mentalitásra visszavezethető magyarázatot találjak Komáromi János gesztusai, érintései számára.

A familiáris viszonyban felismerhető intimitás hármasság kategorizációja (testi/élettani, lelki/kegyességi, politikai/anyagi) alapján nyilván Komáromi testi érintései a testi/élettani modellhez igazodnak, ám itt egy fontos distinkciót kell tennünk: *élő testhez* és *holttesthez* kötődő érintések.

A familiáris viszony, amint már láttuk, a *belső szolgák*, főként az *inasok* számára rengeteg olyan feladatot jelölt meg, amely gyakran teremtett olyan helyzeteket, ahol nemcsak láthatták, hanem érintették is a patrónus testét, hiszen segítettek felöltözni neki, ha beteg volt ápolták, továbbá ha egészségi állapota egyfajta testi kiszolgáltatottságot eredményezett, az inasok látták el, etették vagy biztosítottak kényelmet neki. Kemény János, Bethlen Gábor inasának bevallás szerint: „... *akkori időben én nem*

szégyenlettem, mint mostani némely csak közember gyermekéből álló inasok is, mikor helyben voltunk, házseprés, tűzrakás, és mivel gyalog árnyékszéket hordoztak véle, annak kiöntését, tisztítását; haragudtam, veszekedtem egy Pap András nevű inastársomra, ki (szegény legény gyermeke volt, csakhogy atyja az fejedelmet uraságban szolgálta, s meghalván, árva fiát azért tartotta), midőn ki kellett öntenünk, ottan-ottan elokádtá magát.”⁴² A Keményhez képest közrendű Pap Andrásához hasonlóan Cserei Mihály számára is Teleki Mihály elsősorban azért volt gyűlöletes úr, mert keményen bánt a szolgálival,⁴³ de legfőbb oka e gyűlöletnek az ominózus árnyékszék ürítése, tisztán tartása volt: „De semmi előttem nehezebb nem volt, minthogy a süly rajta levén, és becsülettel legyen írva, többire véres genyedcséggel levén az emésztése, a tisztátalan csebrét a Marosra le kellett vinni s mosni; készebb lettem volna akármi egyebet cselekedni, de csak meg kellett lenni.”⁴⁴ Az utólagos visszaemlékezés alkalmával is ennyi keserűséggel előadott szolgasors azonban nem kizárólag Teleki beteges és szándékos kegyetlenkedése folytán lehetett nagy életpróba⁴⁵ Cserei számára, hiszen alapvetően az a sors és azok a feladatok jutottak neki osztályrészül, mint mindenkinek, aki szolgálatot vállalt. Másrészt ő maga mesél el egy rövid történetet, melyből ki is derül, hogy Teleki magatartásmódja nem szándékolt rosszindulatból, elborult elméből vagy az amúgy közismert kö-

[Erdélyi Magyar Adatbank]

nyörtelenségéből fakadt kizárólag, hanem a kor mentalitásának megfelelően a familiáris szolgálóéletet az *udvarlás* formájának, implicit módon nevelési formának tekinti. Egyik alkalommal, mikor Cserei az alvó Teleki Mihály szobájának ajtaját őrizte, Vay Mihály mindenképpen beszélni akart Telekivel, Cserei viszont ura parancsát követve nem akarta beengedni. A veréssel fenyegetőző Vaynak hasonló hangnemben válaszolt: „*Meg ne csapj lélek bestye lélek kurva fia, ha meg nem csaptál, mert úgy visszacsapom, bizony beesel az úr ajtaján; hiszen **nem vagyok a te inasod.***”⁴⁶ A zajra felébredő Teleki inasa pártját fogja, és megpirongatja a betolakodót: „*Vay uram, ezek az én inasim becsületes főemberek, nemes emberek gyermekei, nem azért adták udvaromban, ne lett volna otthon is mit enniek, hanem hogy **tanuljanak**; többször kegyelmed az én inasaimon azt meg ne próbálja.*”⁴⁷ Az epizód tehát visszaigazolja a korszak mentalitásában az inas sors megpróbáltatásai a kötelező kezdő lépcsőfokai az érvényesülésnek, melyek nem hagyhatóak ki a köznemes gyerekek számára, ám ez nem jelenti azt, hogy a nem familiáris szolgálóhoz hasonlóan bárkit szolgálniuk kellene, vagy bármilyen megaláztatást el kellene tűrniük zokszó nélkül.

A familiáris függőségi viszony középkortól számított viszonylagos állandósága a szolgáló számára előírt feladatkörökben is kimutatható. Noha Kemény János 1622-től, tehát a század húszas éveiben szolgálja Bethlen Gábort, Cserei pedig 1685-től szolgálja Telekit, illetve 1692-től

[Erdélyi Magyar Adatbank]

Apor Istvánt, mindketten nagyjából ugyanazt csinálják, evés közben asztala mellett⁴⁸, a háta mögött állnak, *udvarolnak*, ha pihen, akkor vagy őrzik ajtaját, vagy legyezik⁴⁹, illetve ha betegeskedik (halálos) ágya mellett vannak,⁵⁰ ápolják, etetik,⁵¹ és így szolgálnak.⁵²

Érdemes azonban az érem másik oldalára is figyelni. Aligha gondolnánk ma azt, hogy a tanulás, nevelés formái közé beiktatható az árnyékszék ürítése, mosása. Viszont nem téveszthetjük szem elől, hogy ezekben a viszonyokban van egyfajta *reciprocitás*, illetve ezeken a próbákon néha még a legnagyobbak is átmentek, ráadásul egy függőségi viszonyrendszerre berendezkedett társadalomban aligha lehetne az individuális boldogulás, sőt egyáltalán a túlélés érdekében valami látványosan eltérő gyakorlatot alkalmazni. Semmi okunk ezt elítélni, mert minden társadalom maga teremti meg és korlátozza az individuum, illetve a közösségek számára azokat az érvényesülési, túlélési stratégiákat, melyek természetüknél fogva nyilván összefüggésben vannak magának a társadalomnak a működési elveivel, törvényszerűségeivel. Ezért hiszem azt, hogy a feudalizmus valójában elsősorban mentalitás, aminek legteljesebb megvalósulása a feudális társadalom, ahol a függőségi viszonyok kialakításán keresztül elérhető egyéni, közösségi boldogulás azért optimális stratégia, mert maga a társadalmi-kulturális berendezkedés, a hiedelemvilág a *valaki-*

től, valamitől függés princípiumán keresztül működik.

Ráadásul gyakran mai képzeink szerint alantas, sőt megalázó, embertelen munkát végző inasok, szolgák, belső emberek a jelek szerint kellő humorérzékkel tudták néha lereagálni a nehezebb helyzeteket. Noha nem egyértelműen éltek vissza a testi tehetetlenségében kiszolgáltatott főúr intimitásával, a látnivalókat nemcsak maguk között, hanem másokkal is megosztották, így elképzelhető, hogy ezek a bizalmi emberek néha szaftos történetekkel is szolgálhattak bizonyos főemberekről.⁵³ Ez azonban nyilván azzal is járt, hogy az úr politikai vagy más jellegű ellenfelei gyakran a bizalmi emberektől próbáltak megszerezni diszkreditáló információkat, sőt látványos árulások, gyilkosságok is történtek ennek következtében.

Ha a főúr holttestéhez kapcsolódó érintésekre figyelünk, a bizalmassági szerep igencsak szorosan kapcsolódik az érintés intim jellegéhez. A zernyesti csatamezőn Thökölyék számára egyértelmű, hogy Teleki – aki bizonyára egész magánhadsereggel, nagyszámú fegyveres kísérettel vett részt az ütközetben – holttestének beazonosítására Komáromi Jánost kell felszólítani, segítségére lehetnek ugyan más szolgák, ám az *identifikáció aktusa* az ő tiszte. Nyilván ez sem véletlen, Komáromi pont úgy, mint Thököly, ugyanakkor a mentalitásnak a jegyében gondolja, illetve ez utóbbi parancsolja, hogy a főurat bizalmi embere, familiárisa azonosítsa be.

A familiáris pozíció és az ebből fakadó, számunkra furcsa privilégium (*az úr halott testének érintése*) igen beszédesen megmutatkozik a XVII. század legvitatottabb⁵⁴ és legfájlaltabb balesetének történetében: Zrínyi Miklós 1664. november 18-án bekövetkezett halálára utalok. Az esemény szemtanúja, a későbbi kancellár, gróf Bethlen Miklós, aki 1664. november 13-án érkezik Csáktornyára, és hosszú külföldi peregrinációja után Zrínyit kívánja szolgálni. Jó szívvel fogadják, nyilván előkelő familiárisként kezelik, különleges ellátásban van része,⁵⁵ hiszen az erdélyi kancellár, Bethlen János fia. Kérdésfelvetésem szempontjából (*testi/életlani intimitás, holttest érintése*) a baleset tragikus végkimenetele, illetve a holttest hazaszállítása az igazából releváns. Noha Bethlen Miklós 1708 és 1710 között írja meg emlékiratát, így legalább 44 év távlatából idézi fel az eseményeket, megkapó az a rituális töltete az epizódnak, ami annyi év után is átüt narrációján. Zrínyi halálának bekövetkezése már ott a helyszínen félelmetes hatással volt a jelenlévőkre: „*Rettenetes sírás lőn az erdőben, a legalábbivaló, csak a gyermek is siratta. Azt akarják vala, hogy én vigyem a hírét a feleségének, de én mint új, ismeretlen ember, elvetém magamról, Zichy Pálra. Fogók a testet, és amely kétfelé eresztős hintóban kimentünk volt, abból az üléseket kihányván, abban nyújtóztatók, és én az ablakban ülök és hazáig fejét, mejjét tartottam. Otthon hosszú veres bársony dolmány-*

[Erdélyi Magyar Adatbank]

ba öltöztették és osztán eresztették a feleségét hozzája, aki eszén sem volt buvában.”⁵⁶

Az epizód valójában két fontos mozzanatra tagolódik: a halálhír megvitele, illetve a holttest hazaszállítása. Az események kísértetiesen emlékeztetnek a zernyesti csatatéren történetekre: a bizonyára népes vadásztársaság **egyöntetűen** gondolja és mondja is, hogy Bethlen Miklósnak **kell** átadnia a halálhírt az *úr* felségének. Ebben az *extrém* helyzetben, mintha egyfajta *közösségi tudás* működne mindenkiben, oly nagy a gondolkodásbeli összhang. Ám Bethlen Miklós kitér a feladat elől, mondván: *új, ismeretlen ember*. A javaslata azonban nem akárcikre, hanem arra a Zichy Pál úrfira esik, aki – akárcsak ő is – bent evett Zrínyi asztalánál, ahol csak a felesége, papja és *két-három kedvesebb úrfi, vagy olyan kedvesebb elsőrendű szolgálja* lehetett jelen. Tehát Bethlen kitérő válasza és főként javaslata azt igazolja vissza, hogy a familiáris viszonyról való gondolkodásukban ugyanaz az elképzelés a meghatározó: az úr halálának hírért csak belső, bizalmi embere viheti meg, ezáltal utoljára téve szolgálatot az úrnak, ráadásul egy családtaggal kell közölni, ez már intimitás kérdése is, ami újfent a familiárist illeti meg. Bethlen Miklós valójában tapintatos, mert ugyan Zichy Pál, ha talán nem is annyira előkelő familiáris, mint ő, mégiscsak régebb szolgálja Zrínyit, hosszabb ideje szentelte neki *hűségét*. A tragikus kimenetelű vadászaton részt vevő különféle emberek azonos gondolkodásában túlzás nélkül azt lehet meglátni, hogy a familiárisi

viszony mennyire a menalitások szintjén működik és forgalmazódik a XVII. századi feudális társadalomban.

Ugyanez a viszony, ezúttal az általa implikált bizalmasság révén illusztráció értékű. Ha a halálhír átadását Bethlen Miklós le is mondta, utolsó familiárisi gesztusa félreérthetetlen: a visszafele úton ő tartja, tehát érinti kezével a megholt Zrínyi *fejét, mellét*. A jelenet túlságosan rituális és szimbolikus reprezentációkkal terhelt ahhoz, hogy ne a familiaritás, a *hűséges szolgálat* szimbólumát lássuk benne. De legalább ilyen mértékben magyarázza Komáromi János gesztusát is.

Bethlen Miklós esete arra szolgáltatott példát, hogy a familiáris, ha tanúja vagy részese az úr halálának, milyen testtechnikákra hagyatkozhat, az intimitás, különösen az érintések szintjén milyen intenzitású gesztusok keretein belül cselekedhet. A halott urával találkozó két familiáris – Bethlen Miklós, majd harminc év múlva Komáromi János – ugyanarra a közösségi tudásra, illem- és intimitáskódra hagyatkoznak, gesztusaik, érintéseik helytállóságát és helyénvalóságát mindkét esetben a résztvevők bejegyzése igazolja vissza. Mindnyájukat látszólag ugyanaz a mentalitás vezérli.

Esett már szó arról, hogy a haldokló, nagy beteg főúr mellett ott vannak bizalmasai az utolsó pillanatig, ezúttal lássuk, hogy az utolsó pillanat után mi következik, milyen a familiárisok részvétele a főúri, netán fejedelmi holttest temetésre való előkészítésében.⁵⁷ A holttestet

[Erdélyi Magyar Adatbank]

gyakran felboncolták már a XVII. században, nemcsak abból a célból, hogy amennyiben idegenben, netán száműzetésben következett volna be a halál, hogy bizonyos szerveket hazaküldjenek, hanem sokszor orvosi szempontok is indokolták ezt. A boncolás, bármennyire is orvosi feladatnak tűnik manapság számunkra, a kora újkorban alapvetően másként tevődött fel, a testhatárok nemcsak pillanatnyi áthágása, hanem egyfajta felszámolása újra bizalmi kérdésként merült fel, következésképp nem mindenki lehetett jelen a boncoláson. Kemény János, aki jelen van Bethlen Gábor testének felboncolásán, tesz is egy utalást erre, bár őt elsősorban a fejedelemasszony, Brandenburgi Katalin furcsa magatartásmódja háborítja föl: *„Maga [Bethlen Gábor] hagyásából mely nap meghala, ottan testét felbonták, beleit és szívet s egyéb belső részeit kivévén, melyben az doctorok **forgolódván** s az borbély és **mi valahányan belső szolgák**, Catharina, az fejedelemasszony, nemcsak nem irtózá nézni, sőt egyiránt fogdosni, tapogatni az felmetélt testnek szívet, felhasított hasát s egyéb tagait: de semmi szomorúságot nem tettete, sőt egy csepp könnyvet nem ejte az istentelen, gonosz szívű, elvetemedett asszonyi állat.”*⁵⁸

Bethlen Gábor 1629. november 15-én bekövetkezett és II. Rákóczi Ferenc 1735. április 8-i halála között ugyan több mint száz év a különbség, ennek ellenére bizonyos dolgok változatlanok maradtak. A törökországi emigrációban talán valamivel speciálisabb a helyzet, mint

a fejedelmi udvarban, ám ennek ellenére is félreérthetetlenek az egybeesések. A magántitkári, tehát bizalmi emberként számon tartott Mikes Kelemen nemcsak résztvevője a boncolásnak, hanem az egész temetési procedúra fő szervezője: *„A testet másnap felbontattuk, és az aprólékját egy ládában tévén, a görög templomban eltemették. A testet pedig a borbélyok füvekkel bécsinálták, mert még nem tudjuk, mikor vihetjük Constancinápoly-ban. A borbélyok szerint nem kell csudálni halálát, mert a gyomra és vére tele volt sárral, az egész testit elborította volt a sár. Az agyveleje egészséges volt, de annyi mint 12-nek. A szívét Franciaországban hadta, hogy küldjük. A testet húsvét után egy nagy palotán kinyújtóztattuk, ahol isteni szolgálat volt harmadnapig.”*⁵⁹ Majd pedig a test eltemetését is elvégezteti: *„A porta megengedvén, hogy titkon a szegény urunk testét Constancinápolyban vihessük, egy nagy ládát csináltatván, a koporsót bezárattam, hajóra tétettem, és egynéhány magammal 4-dik megindultam. 6-dik Constancinápolyban érkezvén, a ládát, akiben a koporsó volt, a jezsuitákhoz küldöttem. A koporsót kivéven belőlle, felnyitották, hogy a testet meglássák. Sirt pedig azon a helyen ástak, ahová temették volt az urunk anyját, akinek is csak a koponyáját találták meg, és aztot a fia koporsójában bezárták, és együtt eltemették.”*⁶⁰ Az idézetben szereplő anya nem más nyilván, mint Zrínyi Ilona, akinek eltemetéséről újra egy *secretarius*, maga e tanulmány főhőse, Komáromi János gondosko-

[Erdélyi Magyar Adatbank]

dott: „Ő [Zrínyi Ilona, II. Rákóczi Ferenc édesanyja] azért szegény 18-ik Febr. Vasárnap délben meghalván, a 20-dik – koporsóban tévén s Nicodémiába vitetvén, és ott 8-ik Mart. Hajóra tevén, és véle 10-dik Mart. Galatába érkezvén, ugyan azon napnak estvéjén az galatai Jesuiták kisebbik templomába pompás solennitással **eltemettettem**, még életében lelkemre kötvén eltemettetését ő nagysága, de urunk ő nagysága is ream bizván, minthogy maga Nicomédiában maradott volt, fejér márványkőből szép monumentumot erigáltattam...”⁶¹ A hűséges *secretarius*, Komáromi uráról, Thököly Imréről is hasonlóképpen gondoskodik, mikor bekövetkezik halála. Nicomédiában, közel a tengerhez vásárol egy sírhelyet, becsülettel eltemeteti, és akárcsak feleségének, Zrínyi Ilonának Thököly Imrének is halotti monumentumot rakat, ennek „felibe szép cserepes épületet”, hogy az arra járók mondhassák, „az mint az méltó is, hosszas bujdosásért, s édes hazájáért nemzetségéért való martyromságáért szegénynek: *Requiescat in pace. Amen.*”⁶² A mindkét urát (Thököly Imre, Zrínyi Ilona) eltemető Komáromi Jánoshoz hasonlóan Mikes Kelemen, II. Rákóczi Ferenc magántitkára, később, a fejedelem halála után ennek fia, Rákóczi József bizalmi embere, ő maga is két Rákóczi végtisztességét biztosítja. *Secretarius*ként, akárcsak az apa esetében, a fiú Rákóczi József boncolásán is részt vesz,⁶³ a temetést megszervezi.⁶⁴

Egy olyan korszakban, ahol a középkori teológiai örökség jóvoltából test és lélek dichotómiája még meghatározó érvényességű, sőt a protestáns lelki megújulás programjában, a kegyesség gyakorlásban (*praxis pietatis*), a lelkiismeret (*conscientia*),⁶⁵ a bűnbánat (*penitentia*) azokat az alapokat testesítik meg, amelyre ez a spiritualitás felépül, minden okunk megvan azt feltételezni, hogy az intimitás is erőteljesen szabályozott e vonatkozásban. A kegyességgyakorlás magyar, latin és főként angol (*conduct book*)⁶⁶ kézikönyvei egy olyan kegyességgyakorlatot körvonalaznak, ahol az imádság, bibliaolvasás és zsoltáréneklés kontemplatív aktusai által implikált bensőséget meg lehet, sőt kell is osztani. A puritánusok által javasolt kegyes intés – a gazda hazatérve a templomból gyűjtse maga köré háza népét, és ossza meg velük a tanítást – nem véletlen és nem minden előzmény nélküli. Meglátásom szerint egy olyan lelki/kegyességi intimitásmodellre vezethető vissza, amely a familiaritásban újra kifejezést nyer, az *úr* együtt imádkozik bizalmi emberével, tehát megosztják ezt az intim élettapasztalatot. II. Apafi Mihály titoknokával, Gulácsi Alberttel utazik, és mert a pünkösdi egyházi ünnepe útközben éri őket, közös imával tisztelik meg az ünnepnapot.⁶⁷ Bethlen Miklós fogsága alatt vélhetőleg nemcsak az összezártság vagy az unalom miatt, hanem meggyőződésétől vezérelve is rendszeresen szolgájával együtt imádkozik, zsoltárt énekel, bibliát

olvas,⁶⁸ tehát a személyes kegyességgyakorlásának, spiritualitásának, legintimebb aktusainak részesévé teszi. A közös imádkozásnak, egyáltalában a kontemplatív cselekedeteknek a közös performálására leggyakrabban akkor kerülhetett sor, amikor a főúr a különféle nemesi reprezentációk alkalmával (temetés, esküvő, keresztelő) népes és díszes kísérettel vett részt a szertartásokon, ahol a *secretarius* szükségszerűen jelen volt. Cserei Mihály Apor István *secretarius*aként urát több főúri esküvőre, temetésre elkísérte. 1694. március 16-án halt meg Kendefi János, 28-án temették el Kolozsváron, a szertartás alkalmával Enyedi István mondott halotti oratiót. Csereire mindez oly nagy hatással volt, hogy még az oratio témáját is feljegyezte naplószerűen vezetett kalendáriumi feljegyzései közé.⁶⁹ A közös imádkozásra leginkább azokban az esetekben adódott alkalom, amikor a familiáris, amint ezt már a testi/életteni intimitásmodell felől vizsgáltuk, ura halálos ágyánál van jelen. A hűséges Komáromi János nemcsak eltemeti mindkét urát, hanem legnehezebb perceikben is velük van. Zrínyi Ilona mellett valósággal „papi teendőket” lát el, sokat imádkoztatja, és felkészíti a halálra.⁷⁰ Hasonlóképpen a feleségét halálba követő Thököly Imrének is segítségére siet, és a haldoklók jellegzetes imádságát⁷¹ adja szájába. (Itt azért érdekes azon eltűnődni, hogy Komáromi kálvinista, míg Thököly evangélikus, ám ez nem akadály a közös imádkozásra...)

A harmadik intimitásmodell (politikai/anyagi) talán a legspecifikusabb a *secretariusi* tisztséget illetően, hiszen ez elsősorban a familiáris írástudói, esetleg jogi és politikai felkészültségével függ össze. A familiáris viszony sajátosságainak tudható be, íme, hogy nem csak a gyalog árnyékszékek, hanem a gazdasági, politikai, jogi-hatalmi vállalkozások „piszkos ügyeire” is direkt rálátásuk volt a beavattaknak. Ez pedig nemcsak privilégium, hanem direkt veszélyforrás is lehetett, nemcsak a főúr, hanem a familiáris számára is, aki néha együtt bűnhődött urával, gyakran ártatlanul is bűnrészesnek nyilvánították olyan esetekben, ha egy főúr például a fejedelmi hatalom ellen szövetkezett. Ám ugyanakkor ez a familiárisnak, mint személynek a fontosságát is növelte,⁷² gyakran képviselte ő maga az urát vagy ennek tisztségét és implicit módon hatalmát.⁷³ Ez a familiárist megillető politikai intimitás magyarázza Hídvégi Mikó Ferenc attitűdjét is, aki olvasóinak büszkén állítja, hogy a szebeni affér kizárólag Imrefi János és nem Bethlen Gábor rossz tanácsából sült el szerencsétlenül, hiszen ha urával közöltek volna ezzel kapcsolatosan valamit, ő lett volna az első, aki ezt megtudta volna.⁷⁴ Gyakori példáit találjuk annak is, hogy a familiáris, különösen ha *secretarius* beosztásban szolgál, diplomáciai küldetéseket teljesít, tehát követként jár el bizonyos ügyekben. Kemény János, noha alig 18 éves, részt vesz abban a követjárásban, amely Bethlen Gábor második, Brandeburgi Katalinnal kötendő házasságát

készítette elő. A fejedelem pénzén való utazás, tehát világlátás élményén és örömén kívül a követjárás eredményeként előléptették „főinnyaadó”-vá (értsd: bortöltővé), és tíz lóra való fizetést, azonkívül pedig személypénzt adott neki a fejedelem.⁷⁵ Gulácsi Albert, II. Apafi Mihály titoknoka nemcsak diplomáciai feladatokat látott el,⁷⁶ hanem hozzáférése volt az ifjú fejedelem politikai levelezéséhez is.⁷⁷ Ez a fajta bizalmassági viszony, mint ahogy erre már történt utalás, a háztartásra, sőt elsősorban ennek gazdasági vetületeire is kiterjedt. Van adatunk arra, hogy a familiáris tulajdonképpen a kiadásokat és a bevételeket ellenőrizve, a vásárlást irányítva könyveli is a háztartást. A török száműzetésben, Rodostóban működő II. Rákóczi Ferenc körül szerveződő fejedelmi udvartartást is elsősorban Mikes Kelemen „menedzseli.” Leveleiben egy olyan részletet oszt meg a fejedelem halála után, mely kérdésfelvetésünk szempontjából kétszeresen is releváns: részint megmutatja a familiáris és főúr közötti viszonynak eleddig ismeretlen vetületét, másrészt a testi érintések gesztusára hoz egy olyan példát, ami erőteljesen bizonyítja a feudális viszonyok mentalitás szintjén történő öröklődését és erőteljes hatását a kora újkorban. Az 1736. augusztus 15-én kelt levelében olvashatjuk: *„Sokszor jut eszembe a szegény urunk [II. Rákóczi Ferenc] jövendölése. Mert egyszer a többi között a vásárlásról való számadást, hogy odaadtam volna (mert én vásároltattam, ami a köntösihez és a házbeli eszközökhöz kívántatott, a fizetőmes-*

*ter, aki vásárolta parancsolatomból, nekem számot adott, én pedig azt a számadást megmutattam a fejedelemnek), de azt jó megtudni előre, hogy szegénynek olyan természete volt, hogy a számadásban nem nézte, hogy miért adtanak harminc vagy negyven tallért, hanem ha tíz vagy tizenkét poltura érő portékát olcsón vették-é vagy drágán; az olyan apró állapotban mindenkor gáncsot talált – számadásban tehát egynéhány poltura érő portékán megakad a szeme, és kezdi mondani mintegy nehezteléssel, hogy drágán fizették, nem kellett volna úgy venni. Én azon szokásom ellen felindultam, mert nekem úgy tetszett, mintha bennem kételkedett volna, és mondtam mint goromba: ha bennem kételkedik parancsolja másnak, aki vásároltasson. Erre szegény semmit nem felel, csak a kezembe adja a számadást, és elfordul érdemem szerént. Én is kimegyek. Másnap semmit nem szól hozzám, én pedig csak várom hogy szóljon, meg másnap, akkor sem szól semmit is. A' már nekem nehéz volt, mert megüsmértem volt ostoba cselekedetemet. Harmad napján már nem tűrhettem, bémegyek utánna az íróházban, ott eleiben borulok, és könyves szemmel csókoltam kezét, és kértem bocsánatát. Erre az a ritka nagy ember megölel és mondja: **megbocsátok**, sokszor eszedbe jutok én neked, ha meghalok...”⁷⁸*

A fentiekben áttekintett példák, amelyek elsősorban háromfajta intimitásmodell köré szerveződtek (testi/élettani, lelki/kegyességi, politikai/anyagi), ugyan mereven nem választható-

ak el, minduntalan keletkeznek átfedések, de ennél is fontosabb, hogy olyan primér kontextust hoznak létre, amelyben rekontextualizálható Komáromi János két gesztusa, a külső testi határon való áthatolás, a *penetratio*. A halott Teleki szájába való behatolás identifikáció végett azért lehetséges, mert a halott úr testének érintése a familiáris privilégiuma, joga, sőt úgy tűnik, kötelessége. Komáromi valójában Bethlen Miklóshoz hasonlóan jár el, és a közvetlen környezet beleegyezése arra utal, hogy a számunkra szokatlan gesztus nemcsak megengedett, hanem mentalitás szinten kódolt a korszakban. Az urukat eltemető, boncoltató familiárisok források alapján bizonyítható gesztusai nemcsak viszonyíthatóak Komáromi érintéséhez, hanem erőteljesen sugallják: Komáromi nem hirtelen ötlettől vezérelve, hanem tanult, mentalitások révén elsajátított közösségi reprezentációk (*representations collectives*) sémái által irányítva cselekszik. Ugyanez érvényes Komáromi másik gesztusára is, mikor a haldokló Zrínyi Ilonán segít, bármennyire is rendhagyó, mint „orvosi” vagy esetleg elsősegély-nyújtási manőver, az intimitás és a gesztus is tanult, az intim szolgálat által megengedett testtechnikák egyike. Az *urával*⁷⁹ együtt imádkozó, azt a halálra előkészítő, majd a konkrét temetést is megszervező *secretarius* hűségesen *szolgálja* urát, viszonyuk olyanfajta intimitást feltételez, amely nemcsak a szájba nyúlás nem mindennapi gesztusát, hanem a búcsúcsókváltást is megengedi, a nemi határok, tabuk és fél-

reérthető szexuális intencionáltság legkisebb allúziója nélkül.⁸⁰

Fontos felismerni ezekben a példákban azt is, hogy a mai testhasználatunk, tabuink és intimitásképzeteink felől nehezen érthető, *deviáns* magatartás a példák lehetővé tette rekontextualizációs folyamatban nemcsak érthetővé, hanem *normálissá* is lényegítették a *secretarius* érintését. A rekontextualizáció azonban megmutat egy olyan összefüggést is, amely megintcsak Komáromi gesztusának jobb megértését és *normális* gesztusként való értékelését teszi lehetővé. A familiárisok erőteljesen rétegzett és hierarchizált mikrotársadalmában az intimitás különféle formái kötődnek a különféle beosztásokhoz és szerepkörökhöz. A konyhán dolgozó inas nem láthatja a fejdelem vagy a főúr testén lévő sebhelyeket, mert nem az ő tiszte öltözködésakor segíteni az úrnak. Tehát az intimitás-beosztás relációban nemcsak az elvégzendő feladatokat, kötelességeket illetően, hanem a munka, a kiosztott kötelesség jellegéből adódóan is következik egyfajta *szelekció*, amely *restrikció* formájában kihat az intim térhasználatra, az úr-szolga viszonyának intim jellegére is. Nagyon fontos azonban észrevenni, hogy az állandósuló szolgálat, ami gyakran előre- és főként feljebbjutással jár, *kumulatív módon*⁸¹ nem felcseréli a különféle munkákból adódó intim gesztusokat, helyzeteket, hanem valamiképpen összegzi, így tehát az előre- és feljebbjutással arányosan az úr-szolga viszony intimitását tekintve egyre intenzívebbé válik,

[Erdélyi Magyar Adatbank]

egyre közvetlenebb lesz. Norbert Elias ezt a jelenséget a szégyenkezés és társadalmi hierarchia összefüggéséből levezetve a (le)vetkőzés példájával illusztrálja: „...az udvari társadalomban a test felfedésével kapcsolatos szégyenkezés, e társadalom szerkezetének megfelelően még messzemenően rendhez kötött vagy hierarchikusan korlátozott. A magasabb rangú ember levetkőzése a szociálisan alacsonyabban álló jelenlétében, tehát például a királyé minisztere jelenlétében, itt még érthetően nem esik olyan szigorú tilalom alá, miként egy még korábbi időszakban a férfi vetkőzése sem a szociálisan gyengébb, ennél fogva alacsonyabb rendű nő előtt, az előbbitől, az alacsonyabb rendűtől való csekélyebb funkcionális függőségével teljes összhangban, ez még az alávetettség vagy a szégyenkezés semmiféle érzését sem váltja ki, mi több... ez akár az alacsonyabb rangú ember iránti jóakarati jele is lehet.”⁸²

IV. Interpretáció:

a mentalitástörténeti magyarázat

A fentiekben áttekintett rekontextualizáció a vizsgálatba bevont források révén azt igazolja, hogy Komáromi testi határokon átható (*penetratio*) testi érintése mint gesztus, csupán önmagában tekintve, kiszakítva a familiaritás mint függőségi viszony, a *szolgálat*, a *hűség* kollektív reprezentációinak kontextusából, meglepő vagy szokatlan. Ebből azonban az a

felismerés is levezethető, hogy a gesztusok mögött a mentalitás(ok) jelenlétét és hatását kell feltételeznünk. Megválaszolando tehát, hogy mi az a közvetlen motiváció, amelyet a familiáris az enkulturáció során többnyire az *udvari iskolában* elsajátítva, további élete során familiáris szerepköre és kötelességeinek performálásához, implicit módon önmaga boldogulásához mentalitásként, azaz olyan *közös és közösségi* tudásként használ fel, amely lehetővé teszi számára, hogy a függőségi viszonyokra berendezkedett társadalomban gesztusai, cselekedetei a *normalitás* sztenderdjének megfeleljenek.

A kora újkori familiaritás alapvetően a középkori feudális függőségi viszonyt (hűbérúr/senior – hűbéres/vazallus) élteti tovább, a viszony fennmaradását, működését, érvényességét a *szolgálat* performálása tette lehetővé. A *szolgálat* és implikátumai (reciprocitás, anyagi juttatások, jutalmak, előrelépés) azonban teljes mértékben a familiáris *hűségétől*, illetve *hűséges szolgálatától* függöttek. Emlékezzünk vissza, a *hűséges* Komárominak Zrínyi Ilona a halálos ágyán mondja: „Az én Istenem áldja meg kegyelmedet én hozzám való jó voltáért, **igaz hűségeit s szolgálatjait én kegyelmednek az életben meg nem jutalmazhattam, hanem jutalmazza meg az Isten et reliqua.**”⁸³

Ezeket a szavakat, amelyek a *szolgálat* és *hűség* a fentiekben tárgyalt relációját igazolják, Zrínyi Ilona *patrónusi* minőségben mondja *familiárisának*, de érdemes a familiáris álláspontját is meghallgatni, konfrontálni ezügyben. A hosszasan be-

tegeskedő Bethlen Gábor mellől Kemény János szülei látogatására távozik el rövid időre, azonban a váratlanul rátörő betegsége késlelteti a fejedelemhez való visszatérésben. Amikor találkozik végre a már haldokló fejdelemmel, az tréfásan tesz neki szemrehányást: „*Bezzeg jó öcsém, hamar elállál mellőlem s elhagyál ily nagy nyavalyámban.*”⁸⁴ Kemény válasza több, mint a helyzet tisztázása; egy olyan mentalitás felől artikulálódik, amely familiáris függőségének érvényességéből fakad: „*Nem hadtam felségedet, s nem is hagyom éltéig s éltemig...*”⁸⁵ Kemény János itt azt mondja ki, ami végül is nemcsak Komáromi gesztusait magyarázza meg, hanem a familiáris viszonyt is sajátosan világítja meg. Nevezetesen azt, hogy a familiáris viszonya urához legalábbis mentalitás szinten *életre szóló*, olyanfajta társulás, amely mindaddig érvényes, amíg kettejük (*patrónus–kliens*) egyike életben van.⁸⁶ A patrónus halála még nem jelenti a függőség teljes megszűnését, a familiárisnak tiszte, privilégiuma, kötelessége halott urát megérinteni, eltemetni, gondoskodni holttestéről. Továbbá ez a viszony, időben minél hosszabb, állandóbb, a *hűség* legfőbb bizonyítéka a familiáris részéről, melyet felfokozott, intenzív közelséggel és a kellő anyagi juttatásokkal viszonz és erősít meg folyton a főúr. A *szolgálat* pedig – újra a középkori előzményekre figyelve –, mely Kemény János familiáris szavaival az *ő és az úr éltéig* tart, ismétlem, *életre szóló*, még a kora újkor késő feudális viszonyai között is a *legszorosabb társadalmi*

kapcsolat. Maga a házasság mint intézmény, amely olyanfajta kölcsönösen *hűséges* kapcsolatot tételez fel, amely szintén életre szóló, időben, kultúrában, mentalitásban nem megelőzi ezt a feudális függőségi viszonyt, hanem ettől csupán kölcsönzi a kulturális mintát. Noha a jelen polgári viszonyokra berendezkedett társadalmában a szerelem alapján kötődő házassági viszonyt legerősebb, életre szóló kötelék-ként lennének hajlamosak katalogizálni, ez utólagosan nem projektálható vissza pl. a XVII. századi társadalmi viszonyokra, mentalitásokra. A középkor világossá teszi számunkra, hogy a házasság, mely szinte soha nem szerelmi viszonyokra épült, nem bírt prioritással a feudális függőségi viszonyokkal szemben. A lovagkor kultúrájában igen beszédes, hogy a szerelmes lovagok az érzelmekkel való kötődést szükségszerűen a feudális függőségi viszony mintájára képezték le, és reprezentálták.⁸⁷ A fennmaradt szövegek egyértelművé teszik, hogy a szerelmi kapcsolatot feudális függőségi viszonyként, tehát *szolgálat*ként fogták fel, amelyben nekük, a lovagoknak a *vazallusi* szerep jutott, a hölgy pedig a patrónus volt, akit férfi attribútumok segítségével reprezentáltak. A provanszál lovagköltők a hím-nemű *midons* (én uram) formulával beszélnek kedvesükről.⁸⁸ Pirnát Antal pedig a magyar *asszony*, illetve az *udvarlás* szavak fejlődéstörténete alapján tételezi fel, hogy Magyarországon is létezett ez a fajta nőkultusz és implicit módon lovagi szerelmi kultúra.⁸⁹ Kérdésfelvetésünk szempontjából

ennek relevanciája pedig az, hogy valószínűsíti a feltételezést, miszerint az elsősorban nyugati udvaroknál formálódó lovagi és ezáltal feudális függőségi viszonyokat koordináló mentalitások földrajzi és kulturális térségünkben is jelen lehettek. Az itt bemutatott kora újkori példák ezt igazolni látszanak.

A *szolgálat–hűség* dichotómiája, íme, még egy középkori értelemben vett életre szóló függőségi viszony, amely a feudális viszonyokra berendezkedett, a felvilágosult, európai abszolutizmust késleltető Erdélyben, Magyarországon szívósan tovább él, s mentalitásként koordinálja a hatalom működését, gyakorlását, a hierarchikus társadalmi építkezés és függőség kiépülését.⁹⁰ A kora újkori magyarországi és erdélyi udvarok így a feudális mentalitások elsajátításainak fő helyszínei, amelyek az oda bekerülőkkkel megismertetik, beléjük nevelik a hatalomgyakorlás és függőségi viszonyok, a társadalmi hierarchiák bonyolult rendszerének funkcionalitását. A hatalommal, illetve ennek gyakorlásával szembesülő fiatalok nemcsak a *szolgálatot*, hanem a lojalitásnak, a politikai döntéseknek, a kommunikációnak, az etikettnek, az intimitásnak olyan normáit, mintáit és szabályait sajátítják el, amely a személyes boldogulásukhoz elengedhetetlen. Alkalmuk van megismerni és átlátni azokat az arbitrális *normalitásmodelleket*, amelyekhez igazodva familiáris szolgálutakat mint *hűséges*, tehát mindenféle szempontból helyénvaló, *normális*, tehát nem *deviáns* tevékenységet tüntethetik fel. Erre igazán

[Erdélyi Magyar Adatbank]

nagy szükség van, hiszen a *hűséges szolgálat* a kor gondolkodásában a *hűséges jellemmel*, tehát a jelentősebb politikai feladatok és funkciók felvállalásával függött össze, gyakran ezek garanciája volt. (Elég itt arra utalnunk, hogy a megbecsült erdélyi fejedelmek attribútumai között a haza, a nemzet és az egyház iránti *hűség* kiemelt jelentőségű volt.)⁹¹

V. Összegzés

Ennek a vizsgálatnak az eredményei néhány összegző-záró észrevételt is lehetővé tesznek. A kora újkori magyar civilizációban az intimitás, a feszélyezettség és szégyenérzet nem feltétlenül az Elias által javasolt magyarázat, a *racionalizálódási* folyamat szerint evolúál. Nem is biztos, hogy itt egy feltétlen evolúciót kell tételezni, mármint abban az értelemben, hogy a változás nem feltétlenül és kizárólag evolúció. Az általam áttekintett példák a fejedelmi és főúri udvari világot és udvartartást idézik. Az a tény, hogy Kemény János udvari szolgálata után száz esztendővel Mikes Kelemen a rodostói exiliumban alapvetően ugyanazon mentalitások alapján gondolja el függőségi viszonyát, alkalmazza a különféle helyzetek megkövetelte döntéseket, gesztusokat, újabb ok, hogy Elias végkövetkeztetéseit bizonyos fenntartásokkal fogadjuk. A változás természetesen az erdélyi és magyarországi udvari viszonyokra is jellemző, ám ezt nem egy átfogó és szubverzív civili-

zácións folyamatként képzelem el, hanem azt hiszem, az írástudás, az iskolázottság, a külföldi peregrinatio és stúdiumok lehetősége mint túlélési stratégia okoz változásokat.⁹² Kemény rosszalló megjegyzése inastársáról, aki elokádja magát az árnyékszék ürítése, mosása közben, valószínűleg egy leköszönő szolgatársadalom egyik utolsó tréfás jelenete, mert negyven év után az iskolai tanulmányait megszakító, a tudás ízére, örömére rákapott Cserei egy másik generáció nevében nemcsak megalázónak tartja ezt a munkakört, de alig két év után el is hagyja Telekit. Aporhoz is, nyilván rokoni közelségük miatt is, de mégiscsak elsősorban írástudói feladatok ellátása végett áll be, hiszen számára a tudás, az iskoláztatás, amint ez *Apologiájából* is kiderül, a boldogulásnak igen fontos lehetőségét képviselte. (Persze Cserei továbbra is kora gyermeke, aligha képzelte azt, hogy írástudói adottságainak kamatoztatásán túl más teendője nem lenne Apor István mellett.) Az írástudói pálya, egyáltalán az iskoláztatásba való személyes és főként anyagi befektetés mint túlélési stratégia, noha valós lehetőségként megjelenhetett, hatása érezhetővé is vált, ám láttuk, hogy sokan a peregrinatio után mégiscsak főúri udvarokhoz fordultak. Másrészt egy gazdaságilag kifulladásban országban egyetem és európai hírnevű oktatók nélkül a bizonytalan és rendkívül költséges peregrinatio kevesek privilégiuma volt, még kevesebben gondolhatták azt, hogy jövőjüket ezzel alapozzák meg. Az általam jelzett változás tehát ezen történelmi és társadalmi adottsá-

gok keretein és korlátain belül értékelendő és ítélandó meg.

A familiáris intimitás, amely gyakran azzal is járt, hogy bizonyos főurak intim életének epizódjait kifecsegték, egy idő után – bármennyire is meglepő – emlékirói „jól értesültséggé” válik, amiért mi, az utókor persze nagyon hálásak vagyunk. Érdekes végiggondolni azt is, hogy legjelentősebb emlékiróink (pl. Kemény János, Bethlen Miklós, Cserei Mihály), akiket kortársaik – legnagyobb bosszúságunkra néha – gyakran történetírókként kezelnek, műveiket referenciálisan olvassák, és hajlamosak elhinni leggyanúsabb kijelentéseiket is, többnyire familiárisokként kezdték pályájukat, vagy életük folyamán voltak ebben a függőségi viszonyban. Amit mi nem tudatosítunk, de a kortársak igen jó érzékkel felmérték, az nem más, mint hogy a számunkra „jól értesült” emlékiró, előzetesen bizalmi ember, belső szolga volt, akinek olyan intimitásokra volt rálátása, amelyet a kívülállók nem sejtettek, így érdemes elhinni nekik. Ebből a nézetből érthető igazán Cserei bevezetőjének a megírás mikéntjére reflektáló passzusa: „...röviden, de merem jó lélekkel mondani, hogy **igazán, a mit vagy más igaz hazafiaitól s azoknak hiteles relatioiból, vagy magam bizonyosan tudtam s experiáltam s experiálok minden napon, azokat irtam le.**”⁹³

Ebben az előtanulmányban elemzett források, illetve az interpretáció maga azt tanúsítja, hogy a kora újkori magyar kultúrában a középkor még erőteljesen jelen van, és a reformáció

következtében átalakuló, felekezeti szempontból megosztott hiedelemvilág bizonyos szubsztrátumai (középkori mentalitások) még érintetlenek. A weberianus tétel⁹⁴ által megfogalmazott elképzelés, amely a reformációt a jellegzetesen polgári és racionális, kapitalista életvitellel köti egybe még nem érvényes kijelentés régiókra vonatkozólag, itt egyelőre egy középkori függőségi viszonyokon nyugvó, több felekezeti társadalom továbbra is feudális mentalitások alapján működik, és gyakorolja a hatalmat.

JEGYZETEK

---

¹ Blochnak a magyarul is olvasható, mentalitástörténeti szempontból klasszikusnak számító könyvére utalok, amely azt mutatja meg igen látványosan, hogy a középkori társadalmi berendezkedés, hatalomgyakorlás, gazdasági és szellemi tevékenység a feudalizmusra mint *mentalitás*ra alapozva vált lehetségessé. Vö. BLOCH, Marc, *La société féodale*, Paris, 1939, illetve magyarul: BLOCH, Marc, *A feudális társadalom*, Osiris, Bp., 2002. Ehhez a történetírói tradícióhoz közelálló, ugyancsak francia szerzőségű, általam használt könyv: DUBY, George, *Emberek és struktúrák a középkorban*, Magvető Kiadó, Bp., 1978.

² ARIES, Philippe, *L'histoire des Mentalités = La Nouvelle Histoire*, ed. LeGOFF, Jacques, CHARTIER, Roger, REVEL, Jacques, Retz – C. E. P. L., Paris, 1978, 402–423.; LE GOFF, Jacques, *Les mentalités. Un histoire ambiguë = Faire de l'histoire*, ed. NORA, Pierre–LE GOFF, Jacques, Gallimard, 1974, 76–93.; LE GOFF, Jacques, *A mentalitástörténet problémái*, Világosság, 1976, XVII. évf., 683–689.; CZOCH Gábor, *A mentalitástörténet = Bevezetés a társadalomtörténetbe*, szerk., BÓDY Zsombor–Ö. KOVÁCS József, Osiris, Bp., 2003, 467–493.; *Istoria vieții private de la renaștere la epoca luminilor*, ed. ARIES, Philippe–DUBY, George, Editura Meridiane, București, 1995, vol. V.; *Régi témák, mai kérdések a mentalitástörténetben*, szerk., SASFI Csaba, Komárom–Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára, Esztergom, 2000.

³ Ezúttal egy másik Bloch műre utalok: BLOCH, Marc, *Les Rois Thaumaturges. Étude sur la caractére surnaturel attribué a la puissance royal particulièrement en France et an Angleterre*, Strasbourg–Paris, 1924. (A továbbiakban: BLOCH 1924) Bloch igen alaposan tárja fel a királyi érintés angliai, illetve franciaországi történetét, a középkortól egészen a XVIII. századig tekinti át az impozáns kézirat- és nyomtatványanyagot, majd könyvének legvégén a királyi csoda kritikai értelmezését (*L'interpretation critique du miracle royal*) végzi el. (BLOCH 1924, 409–429.)

⁴ Marcell Mauss terminus technicusát használom. Mauss definíciója szerint: „E kifejezés alatt [testtechnika] azokat a módozatokat értem, amelyek szerint az emberek egyes társadalmakban, a hagyományok szerint, használni tudják saját testüket.” (MAUSS, Marcell, *Szociológia és antropológia*, Osiris, Bp., 2000, 425. A továbbiakban: MAUSS 2000)

⁵ Cserei Mihály anyai nagyanyja, Apor Ilona, aki tatár fogságban halt meg, édes testvére volt Apor Istvánnak. Cserei a históriájában említi ezt, mikor nagyanyja szerencsétlen halálát meséli el. Vö. CSEREI 1852, 235–236.

⁶ Kemény János Bethlen Gábor inasaként kezdi szédületes udvari karrierjét (ne feldjük, Erdély fejedelmeként halt meg!), és mint ilyen nem riadt vissza az alantasabb munkáktól sem. Mikor a „*gyalog árnyékszék*” kellett kiüríteniük Pap András nevű inastársával, az bizony „*ottan-ottan elokáta magát*”, Kemény János haragudott rá, és mindig megszidta. Vö. *Kemény János önéletírása*, kiad. V. WINDISCH Éva, Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1986, 37. (A továbbiakban: KEMÉNY 1986)

⁷ Ennek történetét lásd: CSEREI 1852, 288–290.

⁸ Marcell Mauss figyelmeztet minket arra, hogy pont úgy, ahogy a szerszámokat, a testet is használjuk, a szerszámtechnikák mellett ott vannak a testtechnikák is. A Mauss által nem és életkor szerint katalogizált testtechnikák kérdésfelvetésem szempontjából legfontosabb konklúziója: „...hogy mindenütt cselekvéssorozatok fizio-pszicho-szociális összetételeivel állunk szemben.” (MAUSS 2000, 444.)

⁹ Elias szerint a pszichogenetikus vizsgálat célja: „...az individuális pszichés energiák egész harc- és működésmezejének megragadása, az ösztönösebb önirányítás struktúrájái és alakjai éppúgy, mint a tudatosabbé. Ha fel akarjuk tární a civilizáció folyamatát, akkor ezen túlmenően tágabb körben, szociogenetikus vizsgálatra is szükség van, meghatározott szociális mezők egész struktúráját s azt a történelmi rendet kell kutatnunk, amelyben ez változik.” Vö. ELIAS, Norbert, *A civilizáció folyamata*, Gondolat, Bp., 2004, 516. (A továbbiakban: ELIAS 2004)

¹⁰ ELIAS 2004, 465.

¹¹ „A szegénnyel összefüggő félelem és az erőteljesebb racionalizálódás nem egyebek, mint az individuális lelki háztartás erőtel-

jesebb és a fokozódó funkciómegoszlás nyomán bekövetkező meghasadásának, az ösztönfunkciók és az ösztönök feletti felügyeleti funkciók, az 'ösztönén' az 'én' és a felettes 'én' közötti fokozódó elkülönülésnek a különböző oldalai." (ELIAS 2004, 521.)

¹² 1989-ben Utrechtben rendeztek egy olyan nemzetközi konferenciát, amely a *gesztusok kultúrtörténetét* hivatott méltatni. Az elhangzott előadásokat kötetben is közzétették, ez románul is olvasható: *O istorie culturală a gesturilor*, ed. BREMMER, Jan și ROODENBURG, Herman, tradusă de AVACUM, Tatiana, Editura Polimark, București, 2000. (A továbbiakban BREMMER–ROODENBURG 2000) A kötethez előszót író Keith Thomas vélekedett úgy a konferencián elhangzott előadások ismeretében, hogy az Elias által javasolt modell (*civilizációs folyamat*) néha egyszerűsítő, és nem elég hatásos a jelenségek megértésére. (BREMMER–ROODENBURG 2000, 19.) Hozzá hasonlóan Jean Claude Schmitt a középkori gesztusok vizsgálata ürügyén fedezi fel az eliasi modell tarthatatlanságát. (Vö. BREMMER–ROODENBURG 2000, 69.)

¹³ Elég itt arra utalni, hogy a Mohács – és különösen 1541 – után három részre szakadó ország sem társadalmi, sem gazdasági, sem politikai vonatkozásban nem tart lépést a keresztény nyugattal. Bethlen Gábor Erdélye is például az európai abszolutizmusnak igen sajátos válfaját működteti, polgársága szinte elenyésző politikai és gazdasági tényező az államháztartásban, a felekezeti és egy késő feudalizmus rendkívül sajátos társadalmi berendezkedettséget eredményeznek, amely ráadásul csak 1690-ig működőképes. Ráadásul a törökbarát politika olyan erőteljes kulturális hatásokat is implikált, amely nemcsak az öltözködésben, építkezésben, reprezentációban, hanem a viselkedést illetően is sajátosságossá tette az erdélyieket. Mindezek kellő argumentumok ahhoz, hogy egyértelművé váljék: az Elias-féle modell csak távoli analógiaként szolgálhat, semmiképp nem applikálható egy az egyben. A kérdés bővebb méltatásához lásd Klaniczay Gábor Elias művéről írt tanulmányát: KLANICZAY Gábor, *Udvari kultúra és a civilizáció folyamata* = K.G., *A civilizáció peremén*, Magvető Kiadó, Bp., 1990, 58–87.

¹⁴ Roy Porter úgy vélekedik, hogy azt a nagy váltást, amit a történetírásban a New History/ Nouvelle Histoire névvel illetünk, többek között az is jellemzi, hogy végre lehetővé teszi rendhagyóbb témák rendszeres kutatását, és következőképp történetírói irányzatokká való alakulását. Meggyőződés, hogy az emberi test ilyenfajta kutatása egy új diszciplínát eredményezett, melynek elnevezése: *History of the Body*, a test története. Az irányzat bemutatásához lásd: PORTER, Roy, *History of the Body = New Perspectives on Historical Writing*, ed. BURKE, Peter, Polity Press, Cambridge, 1997, 206–232.

¹⁵ A már közhelyesnek ható Clifford Geertzre vagy Victor Turnerre szimbolikus antropológia ürügyén történő hivatkozás helyett álljon itt Mary Douglas neve, aki a testhatárok tanulmányozá-

sát végezte, illetve ezek rituális vonzatait értékelte. Angolul írott művéből magyarul olvasható részlet: DOUGLAS, Mary, *Külső határok = Antropológiai irányzatok a második világháború után*, szerk. BICZÓ Gábor, Csokonai Kiadó, Debrecen, é. n., 235–252. Bár nem kulturális antropológiai szempontot képvisel, de test témakörben ajánl áttekintést, sőt Mary Douglas művére is utal: *Testhatárok és énhatárok, az identitás változó keretei*, szerk. CSABAI Márta–ERŐS Ferenc, József Könyvek, Bp., 2000.

¹⁶ BREMMER–ROODENBURG 2000, 75.

¹⁷ BREMMER–ROODENBURG 2000, 138.

¹⁸ BREMMER–ROODENBURG 2000, 15.

¹⁹ Bloch az angol királyok esetében Anna királynő uralkodásáig kereste vissza a rítus működését, sőt források alapján úgy tűnik, a legutolsó pontos dátumát is sikerült beazonosítani: 1714. április 27. (BLOCH 1924, 391.) A francia rítus esetében nehezebb, ennek sajnos nem maradtak fenn ennyire pontos forrásai, de vélhetően az 1789-es fordulat hatására (is) szűnt meg. Lásd Bloch könyvének vonatkozó fejezetét, *La fin du rite française*. (BLOCH 1924, 397–407.)

²⁰ Noha a zernyesti csatát túlélő szemtanúként meséli el, nem derül ki pontosan beszámolójából, hogy jelen van-e a Teleki-holttest beazonosításánál. Kissé ellentmondásos itt a narrációja, hiszen a csatáról elmenekül, mégis a szemtanú jólétesültségével adja elő Komáromi történetét. Valószínűbbnek tűnik, hogy ezt utólag elhangzott szóbeli elbeszélésre és nem szemtanúi tapasztalatra vezethető vissza. Vö. CSEREI 1852, 199–203.

²¹ A fordítás címe: *Békességes türésnek oskolája, melyet édes hazáján kívül való boldogtalankodásában Deákbul magyarra fordított Komáromi János. Magyarországi és Erdélyi bujdosó fejedelem secretariususa s édes hazája martyrja*. A kéziratban fennmaradt fordítás a szakma számára mindeztidáig ismeretlen.

²² CSEREI 1852, 203.

²³ *Magyarországi s erdélyi bujdosó fejedelem késmárki Thököly Imre secretariusának Komáromi Jánosnak diariumja s experienciája*, kiad. NAGY Iván, Pest, 1861, 80. (A továbbiakban: KOMÁROMI 1861)

²⁴ Az erdélyi politikai viszonyok, ezek különösen nyugat-európához mért sajátosságaihoz lásd: SCHLETT István, *A politikai gondolkodás története Magyarországon*, Rejtjel Kiadó, Bp., 2004, 227–269.

²⁵ A magyar udvari intézmény bemutatásához, a familiáris viszony leírásához Koltay András tanulmányára és forrásközléseire hagyatkozom: *Magyar udvari rendtartás. Utasítások és rendeletek*, kiad. KOLTAI András, Osiris, Bp., 2001. (A továbbiakban: KOLTAI 2001)

²⁶ KOLTAI 2001, 10.

²⁷ KOLTAI 2001, 10–11.

²⁸ Az udvari szolgálói társadalom legalsó szintjét az *inasok* képviselik, ám közöttük is az előkelőbbek külön besorolás alá esnek, ők az: *ephebi*, ezekből nagyon gyakran lesznek *aprodok* (*aprodianus*). Az inas általában az *úr* személyes szolgálatát látja el, míg az inasok között legnagyobb étékfogói beosztás, az asztal körüli *udvarlást* feltételezi. A *lovas ifjak*, már egy felsőbb kasztot képviselnek ezen a mikrotársadalmon belül, ők már maguk is tarthatnak szolgát, és lovon szolgálnak, közöttük az *asztalnok* képviseli a legmagasabb beosztást. A *familiárisok* gyakran több szolgát maguk mellett tartó, főúri ifjaktól verbuválódnak, akik gyakran külföldi peregrinatio után keresnek fel egy-egy udvart szolgálatukat felajánlva. (KOLTAI 2001, 21–26.)

²⁹ A felvállalt szolgálat jellegét (állandó, ideiglenes) illetően beszélünk *continuus udvari nemesről*, illetve *servitores domesticitőről*, akik nyilván saját külön háztartásban élnek, és az Úr hívására jelenek csupán meg szolgálatot teljesíteni. (KOLTAI 2001, 12.)

³⁰ II. Apafi Mihály bizalmi embere és egybe magántitkára Gulácsi Albert volt, akit igen beszédes megnevezéssel a fejedelm *titoknokának* neveztek. A *titoknok* rövid naplója fennmaradt Benkő Józsefnek köszönhetően, aki lemásolta. Pillanatnyilag a kézirat Benkő-féle másolata a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban található Kemény-hagyaték részét képezi, jelzete: mss KJ. 137., címe: *Gulácsi Albertnek II. Apafi Mihály Titoknokának naplókönyve (1691–1696)*. (A továbbiakban: GULÁCSI 1696)

³¹ KOLTAI 2001, 30.

³² Az európai mércével is vezetőnek számító olasz udvari kultúra mindig is inspiratívan hatott az *udvariság* össz-európai jellegének kialakításában. Elég itt Castiglione híres udvari emberére (*cortegiano*) utalnunk, aki az európai fejedelmi, császári udvarok számára sztenderd értékű és funkciójú előzményt képviselt a XVI. században. (Vö. CASTIGLIONE, Baldassare, *Il libro del Cortegiano*, Milano, 1556.) Ezt az udvari (arche)típust azonban hamrosan egy új alak váltja fel, aki nemcsak *udvariságával*, vagyis modoros és megfelelő magatartásával tűnik ki, hanem írástudói képzettségével. Legfontosabb feladata a *conversatio*, melynek során a fejedelem gondolatait kifejele sugallhatja és interpretálhatja. Egy új típusú értelmiségi figura megszületését kell felismernünk, sőt a század végére kijelenthetjük, Castiglione tökéletes udvari emberének mintájára megszületik a „*tökéletes titkár*.” (Vö. VIGH Éva, *Éthosz és kratos között. Udvar és udvari ember a 16–17. századi Itáliában*, Osiris, Bp., 1999, 85–101.)

³³ Peter Burke egyenesen egy új embertípust vél felismerni az udvarban szolgálatot vállaló, írástudó vagy művész alakjában. Az Elias könyve alapján levezetett gondolatmenetének forrása: BURKE, Peter, *Curteanul = Omul renaşterii*, ed. GARIN, Eugenio, Polirom, 2000, 127–152.

³⁴ Ennek a familiáris tisztségnek a jellegzetesen írástudói feladatokhoz kapcsolódását talán legjobban a *familiáris költő* típusának a megjelenése illusztrálja. Hivatkozunk a leghíresebbre, Gyöngyösi Istvánra, aki mint familiáris patrónusainak (Wesselényi Ferenc, Szécsi Mária) házasságát is megénekelte, a murányi vár elfoglalásának már a korban hírhedt történetét Mars és Vénusz nagyszerű fikcionalizált találkozásává szelidítette. (Vö. GYÖNGYÖSI István, *Márssal tarsolkodó Murányi Vénusz*, kiad. JANKOVICS József, Balassi Kiadó, Bp., 1998.)

³⁵ Kemény János, aki Bethlen Gábor inasa volt, elpanaszolja, hogy mivel szolgát ő még nem tartott, és állandóan „*a fejedelem körül kellett forganom*”, általvetőjét minden fehérmeműjével ellopták. (KEMÉNY 1986, 36.)

³⁶ Koltai megállapítása szerint a különböző főúri és fejedelmi udvarok látogatása és az ottani szolgálat a középkortól kezdve a nemes ifjak nevelésének általános része volt Magyarországon. (KOLTAI 2001, 19.)

³⁷ KEMÉNY 1986, 33.

³⁸ Szegedi István esete beszédes illusztrációja ennek a helyzetnek, sőt ennek a mentalitásnak is. Lélekjelenlétének köszönhetően életveszélyes helyzetből menti meg a fejedelem Bethlen Gábort, és nyilván el is nyeri méltó jutalmát. Kemény János így beszéli el ezt az esetet: „...*egy alkalmatosságban az Morva szakadékján lévő hídon menvén által [a fejedelem], az hid egy helyen meg tanálván lyukadni, lovának lába bésuhanván eldűle: vergődvén az fejedelem, nyakra-főre az magas hidról leesék az vízben. Egy Szegedi István nevű kengyelfutója minden tartózás és cunctatio nélkül tőstént ugrék utána és megragadá köntösét s magát is segítvén néki mindketten talpokra állának, mert nem vala nagyobb mélysége, mint csak vállihegyig érő (...) [a fejedelem] az kengyelfutót megnesemíté, örökséget és ahhoz portiót conferált vala, azonkívül köntöst, pénzt, és mindenképpen holtig jó ura lón.*” (KEMÉNY 1986, 44.)

³⁹ KEMÉNY 1986, 36.

⁴⁰ Csereinéél így olvashatjuk ezt: „...*egyéb italunk inasokul nem volt, hanem a konyhára lementünk, a szakácsok a mely kádban tartottak vizet főzni, egy nagy fakalán levén benne, avval ittuk a sósvizet, mert az eb fia, a szakácsok latorságból megsózták, hogy inkább mortificálhassanak bennünket.*” (CSEREI 1852, 168.)

⁴¹ A korszakban kétségtelenül a társadalmi érvényesülésnek vélhetőleg nemcsak bevált, de éppenséggel elengedhetetlen feltétele volt. Akad arra is példa, hogy ugyanazon a családon belül az egymást követő generációk ugyanazt az érvényesülési stratégiát választják. Például a Kemény családon belül János apja, Kemény Boldizsár, Báthori István magyar-lengyel király bejárója volt, fia pedig Bethlen Gábort szolgálta. (Vö. CSEREI 1852, 16.)

⁴² KEMÉNY 1986, 37.

⁴³ Cserei a következőket sérelmezte: „...*atyám akaratom s kedvem ellen Teleki Mihály udvarában ada inasnak engemet (...). Ott nyomorgék majd két esztendeig, nagy sonyorúsággal, szenvedéssel, mert kegyetlenül bánik vala szolgálíval, sokszor egy holnapig se ettem eleget, ami kevés étket adtak is csak locsadék volt (...)* Mikor utaztunk sebesen szokott volt jární, **eltörödtünk a nagy postaságban, még sem volt szabad házban hálúnk** télben is, hanem ahol maga megszállott, annak a háznak ajtaja előtt; nappal **szüntelen az ajtaján kellett ülnünk**, éczaka penig télben nyárban **legyeztette** magát, virrasztó gyertya égvén mindenkor a házában, melyben is olyan politiája volt, hogy mindenkor legyen ébren valaki a házában ha valami történnék, mert soha nem volt nyugott elmével. Nyárban **szénát takarni kihajtottak**... Mikor Gernyeszeget építtette, a **sok követ, téglát, fát velünk hordatta**, még ha látta könnyen vittük, oda jött s elállított közülünk a fa mellől; kegyetlenül meg is verette a szolgálíat akármí kicsiny vétkéért.” (CSEREI 1852, 168–169.)

⁴⁴ CSEREI 1852, 169.

⁴⁵ Cserei esetében vélhetően közrejátszik az is, hogy Telekit nagyon meggyűlölte, Erdély romlásának fő okozóját látta benne, így talán a megengedettnél is nagyobb a hajlandóság benne, hogy sötét színekben tüntesse fel az olvasó előtt. Másrészt, azt is fel kell fedeznünk, hogy a rendkívül művelt, olvasott, könyvszerető Cserei Mihály számára élete legnagyobb traumája az volt, hogy apja fogsága és családja nagyon nehéz anyagi helyzete miatt nem peregrinálhatott, sőt a székeljudvarhelyi, Bethlen János, majd Miklós által támogatott református kollégiumban megkezdett tanulmányait 1685-ben meg kellett szakítania. Emlékiratában utal is erre a szívfájdalmára: „*én is ebben az esztendőben [1685] hagyám el a tanulást, noha még elég időm lesz vala a tanulásra. S bár ne engedte volna az atyám hogy a scholából kijöjjek, talám én is most jobb ember volnék.*” (CSEREI 1852, 155.) A meggyőződés, hogy hosszabb és főként befejezett tanulmányokkal jobban érvényesült volna, végigkíséri, sőt kísérti életét. Majd csak a 80 évesen megírt *Apológiájában*, életére vonatkozó utolsó összegző visszatekintésében békél meg önmagával, és ítéli úgy, jellegzetesen aggastyáni sztoicizmusával, hogy mindennek így kellett történnie: „*Egj atyámfia sokszor objiciálva nekem mind magam Hazamnal, mind publice az egész nemes Szék előtt, a micsoda eszem experientám nekem vajon ha akartam volna nagy promotiora mehettem volna és ha az én eszem elmém ö Kglmnel lett volna uraságot kaphatott volna, a melynek ez az consequentiaja, én nem tudtam vagy nem akartam az en eszemmel élni, de ő Kglme tudott volna a maga promotiojanak meg nyeresire, de ez eppen carnalis Opinio, midön valaki csak a secunda causakat forgatya, de nem tudja vajj nem akarja a prima causat consideralni, a kitől mind lelki és mind Világi dolgok függenek, bölcsen és Szentül igazgattatnak, az illyen opiniot mind a tellyes Szent Irás, mind Szelyes ez világon minden országokban*

Respublicákban, csaknem mindennap szemlátomást történő példák egészen reverálják, mert ha annak as en Atyámfjának nem csak az én vékony eszem s experientiám, hanem néhai Idvezült nagi emlékezetű Bethlen Miklós Urnak incomparabilis bölcsessége let volna is akit ha az Isteni Decretum Ő Kglme nem akarta volna promoveálni... a mint engemet nem akart minden eszi, elméje bölcsesége akarhatja szorgalmatosságára faracsaga mellett a porban sarban maradot volna.” (CSEREI 1747, 1r)

⁴⁶ CSEREI 1852, 170.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Cserei Telekinek Apor Istvánnal, későbbi urával történő nagy italozásakor említi, hogy az asztalnál ülő Teleki mögött áll: „...[Teleki] Elvevé megivá a bort, a pohárt a kezembe adá a háta megett.” (CSEREI 1852, 169–170.)

⁴⁹ Pataki István látogatásának leírásakor Cserei valóságos pillanatfelvételt készít: „...a mint én az ágyban legyeztem az urat [Teleki], Pataki azt mondja neki...” (CSEREI 1852, 182.) Kemény Jánost új inasként hasonlóképpen erre a feladatra jelölik: „Én, noha új inasa voltam, mindazáltal continue a szekere ablakában voltam, s legyeztem [a fejedelmet].” (KEMÉNY 1986, 33.)

⁵⁰ Úgy tűnik, ez már a XVI. század óta változatlan, Mindszenty Gábor, noha semmilyen rá utaló forrás nem maradt fenn, nemcsak bizalmi embere volt Szapolya János fejedelemnek, hanem emlékiratában látszólag szemtanúként beszéli el a király halálát, éppen ezért feltételezhetjük, hogy olyanfajta bizalmi ember volt, akinek bejárása volt a haldokló királyhoz: „Ennek utána aludni kívánt az urunk, de nem alhatott, nem szólott szinte többet haláláig, és nyolc kínos napok után, julius 21-ik napján meghala jámbor urunk szép csendesen.” (Vö. Mindszenty Gábor *Diáriuma öreg János király haláláról*, kiad. MAKKAI László, Magyar Helikon, 1977, 22.)

⁵¹ Kemény János a betegeskedő Bethlen Gábor mellett udvarol, noha időközben elölépett, és már nem inas, hanem „főinnyaadó”, nem riad vissza attól, hogy megetesse a fejedelmet: „Eljűvén az tíz óra, enni hozának, melyeket én tartottam előtte, s övek két vagy három kalánnal korpaciberét, azután esmét mondatejet.” (KEMÉNY 1986, 98.)

⁵² Teleki Mihály udvarától elkerülve, a hozzá rokoni szálakkal is fűződő katolikus Apor István szolgálatába állt Cserei, itt mint secretarius igencsak bizalmas, belső embernek számított. 1697-ben Apor István és Bethlen Miklós vitája, mely Apor megszégyenítésével zárult, betággyba döntötte Cserei gazdáját, ő pedig természetesen mindvégig mellette volt: „...[Apor István] szörnyű betegségben esék Fejérvárott egynéhány hetekig; utoljára még az elméjében is megfogyatkozott vala...Eleget forgolodtunk körülötte s kérdeztük, mondja meg miért búslakodik magában de semmit belőle ki nem vehettünk.” (CSEREI 1852, 280–281.)

⁵³ Kemény egy anekdotát oszt meg, amely az inasok, illetve a fejedelmet kezelő borbély indiszkréciójából maradt fenn számunkra is. A hosszan ágyban fekvő fejedelem testét alaposan megsínylette a vízbetegség, a szindrómák egyike az volt, hogy nemi szervei is megdagadtak és eltorzultak: „*Többek közt hogy megemlítem: az mely tagjai szegénynek legvétkesebbek voltak (úgy mint az alsó függők) azok is kiváltképpen szenvedtenek, igen megdagadozván az vízi betegségben; melyet is **tapogatóván** véle bajlódó borbélya, János nevű, ki igen tréfás jádзи ember vala, mondotta szegénynek: lakolik ám most az, ki sokat csintalankodott; kin szegény meg nem haragván, csak azt felelte: úgy vagy, s megérdemli. Ennek nemely inasok voltak hallói, s maga is az borbély megbeszélte.*” (KEMÉNY 1986, 93.) Cserei ugyan kilépett már Apor István szolgálatából, ám ennek 1704-ben bekövetkező haláláról mégiscsak egy szemtanú pontosságával és intim vonatkozásokat részletező alapossággal számol be, vélhetően ezúttal is a belső emberek kérdéses diszkréciójának köszönhetően: „*Ebben az esztendőben [1704] szent Márton napján Szebenben hirtelen hajnalban guttatütésben meghala gróff Apor István, minekutánna azelőtt két esztendővel szüntelen a szeméremtestén a vére kifolyt, a míg patere elérkezék, meg sem gyónhaték pápista módon.*” (CSEREI 1852, 340.)

⁵⁴ Zrínyi halálát nagyon sokáig a Habsburg könyörtelen és Magyarországgal szemben igazságtalan politikai törekvései aljas gesztusának tekintették. Bene Sándor és Borián Gellért arra tettek kísérletet, hogy a szerencsétlen kimenetű vadászbalesetet és a többek közt ennek hatására (is) kialakuló Zrínyi-kultuszt évszázadok múlva tisztázzák. Vö. BENE Sándor – BORIÁN Gellért, *Zrínyi és a vadkan*, Helikon Kiadó, 1988.

⁵⁵ Bethlen Miklós önérzetes beszámolójából kiderül, hogy olyanfajta főúri familiárisként kezelik, aki maga is szolgálkat tarthat, éppen ezért nemcsak ő kap külön szállást és méltó ellátást, hanem szolgálai hasonlóképpen. A csáktornyai étkezési szokások leírására is azért kerít sort, hogy egyértelművé tegye: megérkezésétől számítva belső, bizalmi emberként kezelik, ezért nem a többi familiárisal (*uraimék*), hanem a főúrral és családjával, illetve az ugyancsak familiáris Zichy Pál *úrfi* társaságában eszik: „*Engem ez a nagy ember [Zrínyi Miklós] érdemem felett becsüllött, és amenyire azt egynéhány napok alatt tapasztaltam, szeretett. A várban egy szegeletházban nékem tisztességes kárpitos házat, ... külön szolgáláimnak a városban jó szállást és tisztességes bő prebendát rendelete, minthogy olyan rendet tartott, hogy **maga, felesége, két-három kedvesebb úrfi, vagy olyan kedvesebb elsőrendű szolgálója, s papjával, nyolc személy circiter, benn a maga kis palotájában ett, lévén más nagy asztal uraiméknak, a nagy palotán...Nékem benn volt véle asztalom.***” (Kemény János és Bethlen Miklós művei, kiad. és jegyz. V. WINDISCH Éva, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1980, 600. A továbbiakban BETHLEN 1980)

⁵⁶ BETHLEN 1980, 603.

⁵⁷ A kora újkorban a magyar kultúrában a főúri temetések igen bonyolult és időben, térben kiterjedt reprezentációs-rituális rendezvényeknek számítottak. Szabó Péter, a vezekényi csatában (1652) elesett négy Esterházy-fiú (Ferenc, László, Tamás, Gáspár) temetésén keresztül mutatta be igen helytállóan ezt a jelenséget. (Vö. SZABÓ Péter, *A végtisztetség*, Magvető, Bp., 1989.)

⁵⁸ KEMÉNY 1986, 94.

⁵⁹ MIKES Kelemen, *Törökországi levelek. Mulatságos napok*, kiad. VERESS Dániel, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1988, 212. (A továbbiakban: MIKES 1988)

⁶⁰ MIKES 1988, 213.

⁶¹ KOMÁROMI 1861, 80–81.

⁶² KOMÁROMI 1861, 88–89.

⁶³ Rákóczi József 1738. november 10-én bekövetkezett halálát boncolás követte: „*A tetet felbontották, a mája mód nélkül megdagadott volt. A tetet egy pincében tétettem, mindaddig ott lesz, még válasz jó a portától.*” (MIKES 1988, 244.)

⁶⁴ „*A szegény fejdelem [Rákóczi József] azt hadta volt, hogy az apja mellé vigyék temetni, de azt meg nem engedték, azért ennek előtte egynéhány nappal eltemetőik estve egy görög templomban.*” (MIKES 1988, 248.)

⁶⁵ A XVII. századi magyar protestantizmus nyugati mintát követve elsősorban a két híres angol teológus William Perkins és William Ames tanításait alkalmazta a teológiai képzésben, az egyház doktrinális álláspontja pedig ugyancsak a kettőjük által képviselt kálvinizmus trendjét követte. Ames legismertebb, a lelkiismerettel foglalkozó művének még most is rengeteg példányát őrzik erdélyi és magyarországi könyvtárakban. (Vö. AMESII, Guilielmi, *De Conscientia et ejus jure, vel Casibus libri quinque*, Debrecini, 1685.) Perkins népszerűségének e vonatkozásban pedig legegységertelműbb jele, hogy a lelkiismeretről szóló művének már a XVII. században készül magyar fordítása. (Vö. TSEPREGI TURKOVITZ Mihály, *G. Perkinsiusnak a lelki-ismeretnek akadékirol írott drága szép tanítása...* Amszterdam, 1648.)

⁶⁶ A korszak egyik angol nyelvű bestsellerét, Richar Baxter protestáns szentekről szóló, több kiadást megért munkája képezte: BAXTER, Richard, *The Saints Everlasting Rest...*, London, 1654.

⁶⁷ Gulácsi naplójában az 1691-es esztendőre vonatkozó feljegyzések között olvashatjuk: „*Die. 3 Juny Pünkösöd napján, az Urral reggel Devotionkat a' mint lehetett végezvén, útnak fogtunk által a' nagy Fatrán, hálni érkezünk Szucsánba, egy kis mérföld a' Fatra alljához.*” (GULÁCSI 1696, 2r) Az ilyenfajta devocionális intimitásra, a kegyességgyakorlási aktusok közös performálására utal az is, hogy Gulácsi vélhetőleg II. Apafi Mihály imádságoskönyvét is ismerhette, akár használhatta is, ugyanis naplójában közzétesz egyet azok közül az imák közül, amiket az ifjú fejdelem saját kezével írt.

Címe: *Kiváltképpen valóbb Imátsága Ellenségi ellen Fejedelemnek (II^{dik} Apafi Mihálynak) Szent Dávid szavaival.* (GULÁCSI 1696, 37r–37v)

⁶⁸ „Éneklettünk az inasommal rendszerént napjában négyszer, úgymint reggel, délben, vacsernyén, és vacsora után, a nappali harmadszori ének után az inassal... deák bibliát exponáltattam, vacsora után pedig a Tofeus zoltár- rezolútiót olvasta... Vasár- és ünnepnapokon az inas és magam kedvéért is tanítottam a Miatyánkot, Apostoli Credőt és a tízparancsolatot néki magyaráztam, katechizáltam, kivált a sacramentomokra, amint lehetett, ünnepnapokon, és a Váltás titkaira oktattam.” (BETHLEN 1980, 1064–1065.)

⁶⁹ Az 1694-es kalendárium március hónapja mellé bekötött üres lapon olvasható: „Temették el az Kolozsvári Templomban, oratioja volt Enyedi István uramnak, Themaja volt, az Léleknek, Eletnek és halálnak mivoltanak bizonyos megtudása.” (1694/Martius, IIIa)⁶⁹ Sikerült beazonosítani a művet: RMK. I. 1506, Kolozsvár. 1697. *Utolsó Tisztesseg, melly adatott Amaz minden Virtusoknak kiváltképpen pedig a' Kegység, Emberség, Mértékletesség és Békességes-türés Tükörének Malom-vízi Kendeffi Janos Uramnak, &c. Mellyet idvességes Prédikációkban és tudós Oratiókban foglalván, a' Nemes Erdély Országa akkor egybegyült színe előtt, 1694. Esztendőben, Böjt-más Havának 23-dik napján, koezoenséges helyen beszéllettenek Az Istennek arra rendesen hivatott Szolgái, Kolosvárat. Boldogok az holtak, kik az Urban halnak-meg. Kolosvárat, Nyomtattott M. Tótfalusi Kis Miklós által, 1697. Esztendőben.* (Tartalma: 1. Szőnyi N. István. – 2. Batai György. – 3. Enyedi István prof. – 4. Sár-Pataki N. Mihály beszéde. – 5. Benedictio Juventutis (latinul) Csepregi Turkovics Mihálytól.)

⁷⁰ Komáromi naplójában így beszéli ezt el: „... [Zrínyi Ilona] ki mellett papja helyet én voltam ezen halálos betegségében, és bizony semmit el nem mulattam, valamit az én Istenem szent lelkének vezérlésével lelke javára s vizsgálatására elkövethetem, éjjel s nappal sokat imádkoztatván, lelkét az mi Üdvözítőnk Jézus krisztusunkba annyira megbátorítottam, hogy nyilván és nagyon mondotta, hogy semmit immár nem fél sem ördögtől, sem kárhóztól, már semmit nem gondol ez világgal is.” (KOMÁROMI 1861, 79.)

⁷¹ „...az mint Isten tudnom adta, imádkoztatám s velem az imádságot botlás nélkül elmondotta. Azután sok szép szentírásbeli vizsgálatásokat s lelki bátorításokat mondván előtte, kevésse nyugodván, ismét mondek, ha Nagyságod kegyelmessége: még egyszer imádkozunk, s akkor is mondá, kegyelmed jó akarattja. Azonban, hogy a devotiora inkább provocaljam, az ágya mellett térdre esvén, halálra vált embert illető szép imádságot mondván előtte, s ő szegény velem botlás nélkül el mondván, mondam: nyugodjék Nagyságod egy kevésse...” (KOMÁROMI 1861, 86.)

⁷² Koltai András említi, hogy a familiárisokat nagyon sokszor eskü alatti titoktartásra kötelezték. (Vö. KOLTAI 2001, 23.)

⁷³ Hídvégi Mikó Ferenc, Bethlen Gábor – akkor még csak csiki főkapitány – familiárisa, 1611-ben kapja meg a csiki vicekapitányságot. Mikor tisztét szeretné elfoglalni, a székely rendek nem túl lelkesek, sőt valami procedurális kifogással szeretnék elodázni az ügyet. Mikó azonban átlátja, és önérzetesen rendre utasítja őket: „*Mivel mentse kegyelmetek magát, hogy engemet kapitányának fel nem vehet, tudniillik hogy semmi zálogom, sem residentiam itt nincs, értem; most én azt nem disputálok, sem az én tisztemet erővel nem oltalmazom; vagyon arra ki gondot visel. Hanem az én uram önagysága, Bethlen Gábor, kegyelmetek főkapitánya; és annak egy főember szolgálja, erdélyi, és igaz régi székely nemzet vagyok. Ímhol a mi kegyelmes urunk őfelsége parancsolatja, ki nekem úgy mint csiki vice-kapitánynak szól, olvassa csak el notarius uram. Elovassám: abban parancsolva vala: írják el 400 lovast, 200 gyalogost, mert a csiki gyalog azelőtt való brassai harcon veszett vala. Ím azért kegyelmetek hallja mit parancsol a fejedelem; ha ki szómat fogadja, harmadnapra mustrát hirdetek, attól becsülettel veszem; ha ki szómat nem fogadja, bizony megbüntetem, ami kegyelmes urunktól s egyszersmind főkapitányától nekem adatott autoritásomból.*” (Hídvégi Mikó Ferenc emlékirata = Bethlen Gábor Krónikásai, szerk. jegyz. MAKKAJ László, Gondolat, Bp., 1980, 61. A továbbiakban: MIKÓ 1980.)

⁷⁴ „Ez lőn haszna az Imrefi János nagy tanácsos elméjének, mert bizonytal írom, az én kegyelmes uramnak én is **belsőbb s elsőbb szolgálcskája** lévén, sokszori esküvéssel való beszédéből hallottam, hogy soha Szebennek elvételében sem volt híre, sem azokra az országokra való igyekezetekben semmi része, csak volt tulajdon Imrefi János tanácsa; noha Imrefi után az uram volt, mint főkapitány, elsőbb tanács is utána, és minden azt ítélte, ő is úgy értette, az ő tanácsából is volt. Úgy hidd azért, édes atyámfia, valamint feljebb irám: úgy láttam, hallottam csak, **mert bizonyára talán én is vettem volna valamit eszembe, ha az urammal közlötték volna.**” (MIKÓ 1980, 44–45.)

⁷⁵ KEMÉNY 1986, 53.

⁷⁶ Naplójában látnivalókban teljes bécsi útjáról (1691) számol be. Az ott látott raritások (pl. egy angliai betanított ló emlékezetes szereplése) említése ellenére ott a nagyon fontos feljegyzés is: „*Die 18 juny... Szerzetem Császárhoz Ő Felségéhez Audentiat... eodem die 4 orakor.*” (GULÁCSI 1696, 3r)

⁷⁷ Naplójában „közvetes” néhány olyan levelet, amelyet II. Apafi Mihály írt, vagy neki címeztek. (Vö. GULÁCSI 1696, 33r–36r, illetve 39r–42r)

⁷⁸ MIKES 1988, 222.

⁷⁹ Szándékosan nevezem Zrínyi Ilonát úrnak, ugyanis a viszonyuk közvetlen mintája a feudális függőségi viszony, ez pedig kizárólag férfiközpontú (*dominus*) volt. Az úr feleségének maskulin

attribútumokkal való jelölésére, megszólítására még visszatérek a konklúziók során.

⁸⁰ „Azután harmadnap tőlem is nevezetesen elbúcsúzó, fejemet magához ölelte, megcsókolván mind a két orcámat, mondá, az én Istenem áldja meg kegyelmedet...” (KOMÁROMI 1861, 80.)

⁸¹ A Bethlen Gábor második házasságakor főnniadóvá előreléptett Kemény János munkaköre megváltozik, követségekre és hadba jár, lovas ifjú, és szolgálai vannak, ennek ellenére ott van a fejedelem (Bethlen Gábor) halálos ágyánál, és ugyanazt csinálja, mint inaskorában, legyezi és eteti a beteget. Csakhogy míg a gesztus inassá válásának pillanatában előírt, ráosztott feladat volt, ezúttal kettejük viszonyának, sőt e viszony intim és bizalmas jellegének gesztus szinten tetten érhető kifejeződése. (Vö. KEMÉNY 1986, 89.)

⁸² ELIAS 2004, 521.

⁸³ KOMÁROMI 1861, 80.

⁸⁴ KEMÉNY 1986, 89.

⁸⁵ Uo.

⁸⁶ Jól illusztrálja ezt a középkorból fennmaradt hűbéri eskü formulája. Az itt idézendő részlet abból a jegyzőkönyvből származik, amely Rajmond-Beranger (Narbonne algrófja), Hercend fia Bernardnak (Albi és Nimes algrófjának), Renhard fiának tett esküjét tartalmazza: „*A jelen órától kezdve a jövőben én, Rajmond, Hercend fia, Bernard algrófot, Renhard fiát csalárdul el nem hagyom sem abban ami életére vonatkozik, sem abban ami testének tagjaira vonatkozik...*” (Vö. *Középkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény. Európa és Közép-Kelet IV–XV. század*, szerk. SZ. JÓNÁS Ilona, Osiris, Bp., 1999, 198.)

⁸⁷ Szabics Imre a trubadúr lovagi költészet vizsgálata során jelzi ezt: „A trubadúrok a hölgyükhöz, a *domnához* fűződő különleges kapcsolatukat igen gyakran a hűbéres és a hűbérúr között lérejtött viszonyként élték meg: a szerelmi szolgálatot metaforikusan a hűbéri szolgálattal azonosították, s hölgyük előtt meghódoltva ugyanúgy viszonzást és jutalmat vártak tőle, akárcsak a valóságos hűbéresek hűbéruruktól.” (Vö. SZABICS Imre, *A trubadúrlíra és Balassi Bálint*, Balassi Kiadó, Bp., 1998, 54.)

⁸⁸ ZEMPLÉNY Ferenc, *Az európai udvari kultúra és a magyar irodalom*, Universitas Kiadó, Bp., 1998, 12.

⁸⁹ PIRNÁT Antal, *Balassi Bálint poétikája*, Balassi Kiadó, 1996, 51–53.

⁹⁰ A familiáris függőségi viszony, természetesen bizonyos társadalmi változásokon átesve, a polgári társadalomban majd a cseléd–munkaadó viszonyában folytatódik. A család/cseléd szavaink történeti fejlődése, illetve a *familiáris* latin terminus jelentése, világosan jelzik, hogy a munkáltatás, illetve ennek anyagiakkal, de nagyon gyakran bizalommal és bizalmaskodással való honorálása igen régi előzményekre vezethető vissza. Gyáni Gábor szerint: „...a polgári társadalom cselédintézménye közvetlenül a feudális jellegű,

a személyes függés viszonyaival átszőtt szolgálat tevékenységi körétől származott, s annak folytatásaként minősül; tágabb perspektívában szemlélve ugyanakkor történeti előzményeit egész az ókorig nyomon tudjuk követni.” (Vö. GYÁNI Gábor, *Család, háztartás a városi cselédség*, Magvető kiadó, Bp., 1983, 22.)

⁹¹ Ha csak az erdélyi fejedelmek temetésein elhangzott prédikációkat nézzük át, akkor is egyértelművé válik, hogy *hűség* mivoltuk azért a legfontosabb erényük, mert ezáltal a haza, nemzet és az egyház iránti kitartásukat, jóindulatukat, lojalitásukat bizonyítják. A kérdéskör további tárgyalásához l.: KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Universitas Könyvkiadó, Bp., 1998.

⁹² Például a teológiai stúdiumok, egyáltalában a külföldi peregrinatio tekintélyét és vonzását igencsak felerősítette Bethlen Gábor gesztusa, aki a prédikátor réteget megneemesítette.

⁹³ CSEREI 1852, 5.

⁹⁴ WEBER, Max, *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*, Cserépfalvi Kiadó, Dunaújváros, 1995. A magyar viszonyokra való alkalmazásához lásd: MOLNÁR Attila, *A „protestáns etika” Magyarországon. A puritán erkölcs és hatása*, Ethnica, Debrecen, 1994.